

הפיצויים האישיים לניצולי השואה והריבוד החברתי בישראל

ראול טייטלכאום

עיתונאי וחוקר

“מוריס בטיטו לעולם לא יהיה יותר מסכן מהשופטת הנריאטה רוזנברג, שהיתה בשואה”
(קובי אוז, ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 22.11.2002).

1. מבוא

בקרב רבים מניצולי השואה בישראל רווחת הדעה, שבמרוצת השנים קיבלה בעבורם מדינת ישראל מיליארדי דולרים, בעיקר מגרמניה, גזלה את כספם וקיפחה אותם. טענות אלו הולכות וגוברות ככל שניצולי השואה הולכים ומזדקנים, הולכים ומתמעטים. ואכן, הם קופחו בארצם, אבל לא משום שממשלות ישראל גזלו את כספם. ממשלות ישראל לדורותיהן אינן אשמות בגזל, כי אם באדישות. בכל הדיונים והמגעים הרבים שקיימו עם גרמניה, נציגי ישראל התעלמו לחלוטין מסוגיית הפיצויים לניצולי השואה ומזכויותיהם. יתרה מזו: במשך יותר מחמישים שנה לא קיימה הממשלה עצמה שום דיון בסוגיה זו. ממשלות ישראל לא התעניינו בניצולי השואה כפרטים, אלא במה שיכולה ישראל כמדינה לקבל בהקשר לשואה. בקרב קובעי המדיניות שלטה התפיסה, שכל פיצוי שיקבלו ניצולי השואה כפרטים עלול להיגרע מההטבות ומהסכומים שהמדינה עשויה לקבל. וכך, ממשלות ישראל לא היו מעוניינות להשפיע — ואכן לא היתה להן השפעה — על מערך הפיצויים לניצולי השואה, שהתגבש בעיקר בגרמניה. כמובנים רבים, מאות אלפי ניצולי השואה שעלו לישראל, בפרט בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, היו בבחינת בנים חורגים, אם כי הם כמובן לא היו בנים חורגים יחידים בארץ.

היה רק עניין אחד שבו נאלצה מדינת ישראל ליטול חלק פעיל. בקיץ 1952, לקראת סיום המשא ומתן על הסכם השילומים, אילצו נציגי גרמניה את ממשלת ישראל לקבל עליה את תשלום הפיצויים לנכי רדיפות הנאצים, שחוק הפיצויים הגרמני לא חל עליהם. מתוך רצון לקבל את כספי השילומים מגרמניה מהר ככל האפשר ניאותה ממשלת ישראל לתנאי זה, אף על פי שלא היתה לו כל הצדקה עניינית או היסטורית, ולמעשה גרמניה צריכה

* מאמר זה הוא פרק מספר בהכנה.

היתה לשלם פיצויים לאותם ניצולים. בעקבות התחייבות זו חוקקה הכנסת בראשית 1957 את חוק נכי רדיפות הנאצים, שהבטיח קצבה חודשית לאותם ניצולי שואה.¹ תוך זמן קצר התברר שנציגי ישראל עשו מקח טעות. במרוצת 47 השנים מאז שנחקק החוק שילמה מדינת ישראל מתקציבה קרוב לשלושה מיליארד דולר לניצולי שואה בעלי 25% נכות לפחות, שלא זכו לפיצויים מכל מקור אחר — סכום הגבוה כמעט פי חמישה מן הסכומים שהיא קיבלה מגרמניה במסגרת הסכם השילומים. עם זאת, אותם ניצולי שואה שהיו סמוכים על תקציב הממשלה קופחו קשות לעומת הניצולים שזכו לפיצויים מן האוצר הגרמני. למרות הסכום הגבוה ששילמה מדינת ישראל לניצולי השואה במסגרת חוק נכי רדיפות הנאצים, תרומתה לפיצויים היתה קטנה יחסית. במשך 50 השנים האחרונות שילמה גרמניה 85% מכספי הפיצויים האישיים לניצולי השואה החיים במדינת ישראל, ואילו חלקה של ממשלת ישראל עומד על 15%.

מטרתו של מאמר זה היא להציג תמונה כוללת של זרם הפיצויים האישיים ששולמו לניצולי השואה ממקורות שונים, על פני תקופה של חצי מאה. אנסה לגבש בסיס נתונים ולהשיב על שורת שאלות שלא נידונו כלל עד כה: מהו מספר ניצולי השואה שהגיעו לישראל, וכמה מהם זכו לפיצויים אישיים? על פי אילו קריטריונים ניתנו הפיצויים? מהו ההיקף הכספי של תשלומי הפיצויים שהגיעו לישראל ממקורות שונים, במצטבר ובנקודות זמן שונות? כיצד השפיעו סכומים אלו על רמת החיים של מקבליהם ומה היה משקלם הכללי בצריכה הפרטית בישראל, בחיסכון הלאומי ובמאזן התשלומים של המדינה? כפי שנראה, שיעור ניצולי השואה שקיבלו פיצויים אישיים היה נמוך יחסית בקרב כלל האוכלוסייה. בתקופת השיא, שחלה בראשית שנות השבעים, כשבעה אחוזים ממשקי הבית בישראל קיבלו פיצויים. אולם משקל הפיצויים האישיים היה משמעותי יותר בבוחנו מדדים כגון צריכה פרטית וחיסכון, בעיקר משום שהיה זה מקור כספי ייחודי שחסר לאחרים. מכאן עולה עוד מטרה מרכזית של מאמר זה: לבחון כיצד השפיעו כספי הפיצויים האישיים — כ-23 מיליארד דולר בחישוב מצטבר — על הריבוד החברתי ועל הפערים העדיניים בישראל בפרקי זמן שונים.

כידוע, בעקבות העלייה ההמונית שהגיעה אל מדינת ישראל בשנותיה הראשונות, גדלה אוכלוסייתה כמעט פי שלושה. עלייה המונית זו הורכבה משתי קבוצות גדולות: עולי שארית הפליטה, שהגיעו מאירופה, ועולים מארצות המזרח. בתקופה המכוננת של קליטת העולים זכו ניצולי השואה לסיוע כספי חיצוני, שהוסיף משמעותית להכנסתם נטו.² עולי ארצות המזרח, לעומתם, לא זכו למקור דומה. כשם שהמסד הפוליטי בישראל היה אדיש לסוגיית הפיצויים האישיים, כך מעצבי המדיניות הסוציאלית לדורותיהם כלל לא היו

¹ מדובר בניצולים שהפכו לנכים בעקבות קורותיהם בשואה, לא היו אזרחי גרמניה ועלו לישראל לפני אוקטובר 1953, כאשר חוק הפיצויים הגרמני נכנס לתוקפו, או אחרי 1969, כאשר פג תוקפו של חוק הפיצויים הגרמני.

² כספי הפיצויים האישיים היו פטורים ממסים.

מודעים להיבט החברתי של התופעה, ולכן לא תכננו שום מהלכים מאזנים שימתנו את השפעת הפיצויים האישיים על הפערים העדתיים.

מסקנתו של המאמר היא שכספי הפיצויים האישיים העניקו לניצולי השואה יתרון משמעותי על פני עולי ארצות המזרח. בעזרת כספי הפיצויים הצליחו מקבליהם לפתור חלק מבעיות הדיור שלהם ושל צאצאיהם, רכשו מכוניות פרטיות וציוד ביתי, השקיעו בעסקיהם וצברו חסכונות לעתיד. מבחינת העלייה ברמת החיים אפשר להעריך, שמקבלי הפיצויים הקדימו את עולי המזרח בעשור לפחות; רק מאמצע שנות השבעים ואילך יכלו האחרונים להגיע לרמת חיים דומה. עם חלוף השנים פחת משקלם של הפיצויים האישיים בתהליכים אלו, בעקבות צמיחתו המהירה של המשק הישראלי. ואולם, מאחר שחלק לא מבוטל מכספי הפיצויים הושקע בחסכונות, הפנו ניצולי השואה את הכספים בשלב מאוחר יותר למימון השכלה לילדיהם, לרבות השכלה אקדמית בארץ ובחול. עובדה זו העניקה גם לדור השני של ניצולי השואה יתרון משמעותי בתחום ההשכלה על פני הדור השני של עולי ארצות המזרח. ואכן, בטווח הארוך, פערי ההשכלה הם אולי תחום ההשפעה המובהק ביותר של הפיצויים האישיים.

המאמר מבוסס על נתונים שריכזתי ממקורות שונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן ה"למ"ס), משרד האוצר הישראלי, משרד האוצר הגרמני, מסמכי ועידת התביעות בניו-יורק, ארכיון מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל וגופים נוספים שריכזו נתונים רלבנטיים.

בעוד שיש בסיס נתונים אמין למדי לגבי הסכומים שהועברו לניצולי השואה, חסרים נתונים הבוחנים בעקביות מה עשו מקבלי הפיצויים עם הכספים. בתחום זה נערך רק מחקר אחד (לנדסברגר 1969), לפני 35 שנים, שהתבסס על ארבעה סקרי הכנסות שערכה ה"למ"ס בשנים 1965–1957. הסקרים בדקו באופן חלקי את הרגלי החיסכון של מקבלי הפיצויים האישיים בישראל. בהיעדר מחקרים נוספים ונתונים ספציפיים יותר, קשה לכמת את השפעת הפיצויים האישיים על הפערים החברתיים בישראל. לכן, חלק ממסקנותיי הן מסקנות גזרות. פתח המאמר יש להבחין בין שני מושגי יסוד: *שילומים ופיצויים אישיים*. השילומים הם כספים שקיבלה מדינת ישראל מגרמניה כפיצוי קולקטיבי וכסיוע לקליטתם של 500,000 פליטי השואה בישראל.³ מאמר זה יעסוק בעיקר בפיצויים האישיים שקיבלו ניצולי השואה בישראל כפרטים, על פי הסדרים שונים ובמהלך תקופה שנפרסה על פני יותר מ-50 שנה. חלק מן הפיצויים האישיים שולמו לניצולים באופן חד-פעמי, וחלקם — המכונים רנטות — שולמו מדי חודש.

³ ישראל קיבלה מגרמניה כספי שילומים מתוקף הסכם לוכסבורג מספטמבר 1952. בד בבד, גוף בשם ועידת התביעות (ראו להלן), שהוכר בתור נציג העם היהודי, קיבל אף הוא כספים מגרמניה במטרה לסייע לניצולי השואה החיים מחוץ לישראל. במסגרת כספים אלו יש למנות גם תמיכות כספיות שהעניקו קרנות שונות במרוצת השנים למוסדות יהודיים המטפלים בניצולי השואה או בטיפוח חקר השואה וזיכרונה.

סוגיית השילומים מגרמניה, שעוררה בראשית שנות החמישים דיון ציבורי סוער בישראל, נחקרה לעומק מנקודת מבט כלכלית (ראו טישלר וג'ונור 1965). לעומת זאת, סוגיית הפיצויים האישיים והשלכותיהם כמעט שלא נחקרה, ואבקש להתעמק בה במאמר זה. אקדים ואומר שייתכן שמקור השתיקה של קהילת המחקר הוא הרתיעה מעיסוק בשואה דרך הפריזמה החברתית-עדתית. בעוד שזיכרון השואה הפך בשיח הקאנוני בישראל לאחד היסודות המרכזיים בעיצוב הזהות היהודית והישראלית, הרי המודעות העדתית נתפסת כגורם פרטיקולרי ומפלג. החיבור בין עדתיות לשואה הוא בבחינת חומר נפץ, ולכן הוא מופיע רק בשולי השיח הישראלי, כשהוא מוסווה בשכבה עבה של תקינות פוליטית.

2. חקיקת הפיצויים בגרמניה ובישראל

תשלום הפיצויים האישיים לניצולי השואה היה תהליך דינמי, עם עליות ומורדות, שרובן לא הושפעו מהתרחשויות פנימיות, אלא משיקולים פוליטיים ואחרים של הממסד הגרמני. הסדרי הפיצויים נקבעו בשורה של חוקים והסכמים, שהדיונים עליהם השתערו על פני יותר מ-50 שנה ויישומם נמשך עד היום. ראשית ההסדרים הכספיים בהסכם לוכסמבורג, שנחתם בספטמבר 1952 בין ממשלת גרמניה המערבית לממשלת ישראל. גרמניה התחייבה לשלם לישראל שילומים בסך שלושה מיליארד מרק (715 מיליון דולר), שנפרסו על פני 12 שנים. סכום זה הוצג בתור סיוע לקליטת 500,000 פליטים יהודים ממלחמת העולם השנייה שהיגרו למדינת ישראל. בד בבד נחתמו הסכמים בין ממשלת גרמניה לבין "ועידת התביעות היהודיות החומריות נגד גרמניה" (להלן ועידת התביעות). גוף זה, שהוקם ב-1952, איגד נציגים של כתריסר ארגונים יהודיים ממדינות שונות והתיימר לייצג את העם היהודי במשא ומתן עם גרמניה. הוועידה ביקשה גם להעניק גיבוי יהודי עולמי לממשלת ישראל במגעייה עם ממשלת גרמניה, שעוררו מחלוקת עמוקה. במהלך המשא ומתן הרשמי עם גרמניה ולאחר סיומו התגבשה מעין חלוקת עבודה בין ממשלת ישראל, שדאגה לקבל שילומים למדינה, לבין ועידת התביעות, שהופקדה על ניהול משא ומתן עם גרמניה על הפיצויים האישיים לניצולי השואה כפרטים ועל החזרת רכוש יהודי שנותר ללא יורשים בשטחה של גרמניה. בשני פרוטוקולים שנלוו להסכמי לוכסמבורג התחייבה ממשלת גרמניה להעביר לוועידת התביעות – באמצעות סחורות שיסופקו לישראל – 450 מיליון מרק (107 מיליון דולר) כסיוע לשיקום ניצולי השואה מחוץ לישראל. נוסף על כך נקבעו כמה עקרונות לחוק הפיצויים לנרדפי הנאצים, שממשלת גרמניה עתידה היתה לחוקק.

ואמנם, באוקטובר 1953 נכנס לתוקפו בגרמניה המערבית חוק הפיצויים הראשון – "חוק ההשלמה" (Bundesergnzungsgesetz – BERgG) – שהתייחס בעיקר לניצולי רדיפות הנאצים יוצאי גרמניה. ב-1956 תוקן החוק ונחקק "חוק הפיצויים הפדרלי לנרדפי הנאצים" (Bundesentschädigungsgesetz – BEG), שהבטיח רנטות חודשיות לניצולים בגין נזקי בריאות, פגיעה מקצועית ומצוקה כלכלית. תנאי לזכאות לפיצויים מתוקף חוק

זה היה "השתייכות לחוג הלשון הגרמנית ותרבותה". ב־1965 תוקן החוק בשלישית ונחקק "חוק הפיצויים הפדרלי, סיום" (BEG Schlusgesetz), שדחה את המועד האחרון להגשת בקשות למארס 1969.

חוקי הפיצויים הגרמניים הוציאו מתחום הזכאות ניצולים שהתגוררו בברית המועצות ובארצות מזרח אירופה ומרכזה. ניצולי שואה מן הגוש המזרחי קיבלו פיצויים רק אם היגרו למערב, לרבות לישראל. בראשית שנות השבעים נוספו הסדרי פיצויים שמומנו בידי "קרנות מצוקה" (Hardship Fund) שייסדה ממשלת גרמניה. קרנות אלו היו מוגבלות בהיקפן ונועדו לתשלומים חד־פעמיים, שהותנו ברמת ההכנסה של הניצול.

בראשית שנות התשעים, לאחר איחוד גרמניה, הוקמה "קרן מצוקה סעיף 2" לפיצויים חד־פעמיים ולתשלום חודשי אחיד לניצולי שואה נזקקים, שלא קיבלו עד אז פיצוי משמעותי. קריטריונים נוקשים נקבעו לקבלת פיצויים מכספי הקרן. לבסוף, בשלהי שנת 2000, הוקמה קרן גרמנית בשם "זיכרון, אחריות ועתיד", שכספיה יועדו לפיצוי חד־פעמי אחיד לעובדי כפייה, יהודים ולא יהודים.

נוסף על כל אלו שולמו לניצולים עובדי הכפייה פיצויים חד־פעמיים מקרן שהוקמה בהסדר עם הבנקים השווייצריים. נקבעו גם הסדרי פיצויים ורנטות קבועות לניצולי שואה יוצאי מדינות שונות במערב, כגון אוסטריה, הולנד, צרפת, איטליה ובלגיה.

כאמור, במסגרת ההסכם בין גרמניה לישראל, ועל פי תביעה של נציגי גרמניה, נטלה על עצמה ממשלת ישראל לממן מתקציבה פיצויים לניצולי שואה נכים שעלו לישראל לפני 1953, היינו לפני שהחוק הגרמני נכנס לתוקפו. ב־1957 חוקקה הכנסת את חוק נכי רדיפות הנאצים, שהעניק קצבה חודשית לניצולים בעלי 25% נכות לפחות. על פי חוק זה מעניקה מדינת ישראל עד היום קצבאות לנכי רדיפות הנאצים שעלו לישראל לפני 1953 או אחרי 1969, ולא זכו עד אז לשום פיצוי ממקורות גרמניים.

על אף כל החוקים וההסדרים הללו, רוב היהודים נרדפי הנאצים שנותרו בחיים לאחר מלחמת העולם השנייה נפטרו בלי שקיבלו פיצוי כלשהו על סבלם במהלך המלחמה. הפיצויים שהתקבלו היו על פי רוב חלקיים והגיעו באיחור רב. אפשר להכליל ולומר שמקרב ניצולי השואה, מי שסבל יותר — פוצה פחות. הסיבה העיקרית לכך היתה דרגות הזכאות השונות שנקבעו בחקיקה הגרמנית, שהעניקה ליוצאי גרמניה יתרונות רבים על פני ניצולי שואה אחרים. בראש סולם הזכאות ניצבו יהודים נרדפי הנאצים שהתגוררו בגרמניה בעבר והיו בעלי אזרחות גרמנית בעבר ובהווה. עם סוג זה נמנו גם יהודים יוצאי גרמניה שעלה בידיהם לעזוב את גרמניה הנאצית לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ולהגר לארצות שונות, וביניהן לארץ־ישראל המנדטורית. אחריהם במדרג באו ניצולי שואה שיכלו להוכיח "השתייכות לחוג הלשון הגרמנית ותרבותה"; לשם כך הם נדרשו לעבור מבחנים בשפה הגרמנית. לשני סוגים אלו של ניצולים העניק החוק הגרמני זכויות מלאות לפיצויים, שכללו רנטות חודשיות בגין נכות ונזקי בריאות ופיצויים חד־פעמיים על פגיעה בהתקדמות המקצועית, על עיכוב לימודים ועל נזקי רכוש. בתחתית סולם הזכאות נמצאו ניצולי שואה יוצאי מזרח

אירופה ומרכזה, שעזבו את ארצותיהם לאחר המלחמה, התיישבו בגרמניה במחנות העקורים ובהמשך היגרו לישראל או למדינות אחרות במערב. לניצולים אלו הוענקו, על פי רוב, פיצויים חד-פעמיים בגין שלילת חירות במחנות הריכוז (150 מרק בעבור כל חודש במחנה) או בגין נשיאת טלאי צהוב. לעומת זאת, ניצולי שואה שהמשיכו להתגורר במדינות הגוש המזרחי – ובראשן בכרית המועצות – לא היו זכאים לפיצויים, אף על פי שהיתה זו זירת היישום המרכזית של "הפתרון הסופי".

3. תשלומי הפיצויים האישיים לניצולי השואה בישראל

3.1. מיהו ניצול שואה?

השאלה מיהו ניצול שואה נושאת משמעות משפטית ומעשית: ההגדרה היא הבסיס לאומדן של מספר היהודים ששרדו בשואה והפכו לפליטיה, ומכאן שהיא הבסיס לחישוב מספר הזכאים לפיצויים. ההגדרה של ניצול שואה השתנתה במרוצת השנים, לא פעם כתוצאה מצרכים פרגמטיים. תחילה הוגדרו ניצולי שואה רק אלו ששרדו לאחר שהיו נתונים לכיבוש נאצי ישיר. אחר כך נוספו גם אלו שחיו בתקופת המלחמה בארצות אירופה שהיו בנות-בריתה של גרמניה הנאצית. בשלב מאוחר יותר הוגדרו ניצולים גם אלו שהצליחו לברוח זמן קצר לפני הכיבוש הנאצי או בראשיתו – בעיקר מפולין ומשטחי ברית המועצות שנכבשו. יוצאי גרמניה ואוסטריה, גם אלו שעזבו לפני המלחמה, בין 1933 ל-1939, הוכרו כניצולי שואה עוד קודם לכן.

לאחרונה, בסוף 2003, הרחיב הדמוגרף סרג'ו דלה-פרגולה⁴ את ההגדרה מעבר לארצות אירופה. לפי הגדרתו החדשה, ניצול שואה הוא כל אדם שהיה נתון למשטר דיקוי, ולו לתקופה קצרה ביותר, סבל מאפליה ומפגיעה בזכויותיו האזרחיות בשל מוצאו היהודי – בין מידי כוח נאצי כובש ובין מידי שלטונות מקומיים שהיו קשורים במאמץ הנאצי – או נאלץ להימלט ממקום מגוריו כדי להימנע מן המצבים שהוזכרו. הגדרה זו של ניצולי השואה כוללת גם יהודים שהתגוררו בתקופת המלחמה מחוץ לאירופה, בארצות צפון אפריקה – מרוקו, טוניסיה, אלג'יריה ולוב – ואף בכמה מארצות המזרח התיכון כגון לבנון וסוריה. אולם מאחר שהגדרה מרחיבה זו צמחה בשלב מאוחר מאוד, אין בכוחה להשפיע על הגישה המקובלת, שלפיה ניצולי שואה הם בהכרח יוצאי אירופה, שכן השמדת היהודים התבצעה ביבשת זו.⁵

⁴ סרג'ו דלה-פרגולה הוא ראש המדור לדמוגרפיה ולסטטיסטיקה של היהודים במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. הגדרתו נכללה בדוח שהגיש בסוף 2003 לוועדה הבינלאומית לתביעות ביטוח מתקופת השואה, ראו DellaPergola 2003. הדוח של דלה-פרגולה הוכן על רקע הדיונים המתנהלים בשנים האחרונות על חלוקת המשאבים שנותרו בקרנות שונות ברחבי העולם, שנועדו לניצולי השואה. בדיונים נבחנת גם השאלה מה יוקצה למדינת ישראל מתוך משאבים אלו.

⁵ יוצאים מכלל זה הם יהודי לוב, שמקובל היה לראות בהם ניצולי שואה, מאחר שכמה מאות מהם הובאו לגרמניה ב-1944 לאחר שצבא גרמניה השתלט על לוב בעקבות כניעתה של איטליה.

עם זאת, הגישה החדשנית כבר עוררה הדים בכנסת: בדיונים שנערכו לאחרונה בענייני נכסים של נספי השואה בארץ השתתפו גם יוצאי לוב וטוניסיה. בראשית 2005 הגישו חברי הכנסת יצחק כהן, משה כחלון ודוד טל הצעת חוק פרטית, שנועדה לתקן את חוק נכי רדיפות הנאצים מ-1957 ולכלול בין זכאיו גם את יוצאי טוניסיה ולוב. משרד האוצר, כצפוי, הסתייג מן ההצעה. במאמר זה אדבק בהגדרה המקובלת, כפי שהופיעה למשל בחוות הדעת של חברת

הייעוץ האמריקנית יוקלס (Ukeles), שנשלחה לוועידת התביעות:

[ניצולי שואה הם] יהודים שחיו בחבל ארץ כלשהו בשעה שהיה נתון למשטר נאצי, תחת כיבוש נאצי או תחת משטר ששיתף פעולה עם הנאצים, או מי שברח למדינה או לחבל ארץ שלא היו נתונים לשלטון או לכיבוש בתקופה הנאצית, לרבות אנשים שברחו זמן קצר לפני שהנאצים פלשו לארצם, אלו שברחו בזמן הפלישה הנאצית לארצם בטרם נכבשה כליל, ואלו שברחו זמן קצר לאחר שארצם נכבשה (Gribetz 2000).

גישה דומה נקטה גם הלמ"ס בירושלים. להגדרתה, ניצולי שואה הם מי ש"חיו במדינה שהיתה תחת המשטר הנאצי או במדינה שהיתה תחת השפעתו הישירה, או שהצליחו לברוח ממדינה שנכבשה על ידי הנאצים, קצת לפני או אחרי הכיבוש".⁶

3.2. כמה ניצולי שואה עלו לישראל?

במרוצת השנים, מאות אלפי ניצולי שואה עלו לארץ-ישראל ואחר כך למדינת ישראל. ראשונים הגיעו יהודי גרמניה, שעזבו בעקבות עליית הנאצים לשלטון. אחר כך הגיעו יהודי אוסטריה, שעזבו את ארצם עם סיפוחה לרייך השלישי ב-1938. בתקופת מלחמת העולם השנייה הצליחו ניצולים מעטים להגיע לארץ-ישראל, אך מספרם גדל מאוד עם סיום המלחמה. מ-1933 ועד קום המדינה עלו כ-200,000 ניצולי שואה. עם קום המדינה החל גל עלייה המוני. בין 1948 ל-1952 עלו לישראל כ-370,000 ניצולי שואה. אחר כך החלו להגיע ניצולי שואה ממזרח אירופה: בין 1952 ל-1967 עלו כ-60,000 ניצולים, ומראשית שנות השבעים ועד שנת 2000 עלו עוד כ-110,000 ניצולים משטחי ברית המועצות לשעבר. בסיכום כולל, בשנים 1933–2000 הגיעו לישראל כ-740,000 יהודים המוגדרים ניצולי שואה (ראו הלמ"ס 2001א; 2001ב).

לאחר מלחמת העולם השנייה השתנו דפוסי ההגירה היהודית. לפני המלחמה, הרוב המכריע של יהודי אירופה היגרו לארצות הברית ורק אחוזים בודדים הגיעו לארץ-ישראל. לאחר המלחמה, לעומת זאת, עלו לישראל כשני שלישים מניצולי השואה שיכלו להגר, ורק שליש מהם היגרו לארצות הברית ולקנדה — לאחר שאלו פתחו בפניהם את שעריהן. מספר ניצולי השואה בישראל, ומספר מקבלי הפיצויים הנגזר ממנו, השתנו במהלך השנים וחלו בהם עליות וירידות. העלייה במספר נבעה מהגירת ניצולים לישראל ואילו

⁶ לדין בשאלה מיהו ניצול שואה, ראו דוח מטעם הג'וינט שהוצג באפריל 2001 בכנס של העמותה הפרלמנטרית לפעילות לזכר השואה ולסיוע לניצוליה, ברודסקי 2001; הלמ"ס 2004א; Gribetz 2000; DellaPergola 2003.

הירידה נובעת מתמותה. אוכלוסיית הניצולים מתבגרת והיא מתמעטת בקצב של שישה עד שבעה אחוזים בשנה (הלמ"ס 2000). בשנת 2000 חיו בישראל כ-250,000 ניצולי שואה, שהיו כ-43% מכלל האוכלוסייה המבוגרת של בני 60 ומעלה. כאשר לקורותיהם בתקופת השואה, 14% מהם שרדו במחנות הריכוז וההשמדה, 25% שרדו בגטאות, במחנות העבודה או בתנאי מסתור, 27% היו עקורים שהצליחו להימלט מאזורים שנכבשו בידי הנאצים ו-34% שהו בארצות ששיתפו פעולה עם גרמניה הנאצית ופעלו תחת השפעתה. מובן שלארץ המוצא של הניצול היתה השפעה מכרעת על גורלו בתקופת השואה. כ-45% מניצולי השואה החיים בישראל נולדו בברית המועצות. 22% נולדו ברומניה ו-16% נולדו בפולין. שישה אחוזים הם ילידי הונגריה, צ'כיה וסלובקיה וחמישה אחוזים הם ילידי גרמניה ואוסטריה.

3.3. מקבלי הפיצויים האישיים – מספרים ומקורות

שיעור הניצולים שקיבלו פיצויים אישיים השתנה במהלך השנים, בהשפעת שני גורמים: מצד אחד, מותם של ניצולים, ומצד אחר, שינויים שנקבעו בראשית שנות התשעים בהסדרי הפיצויים הוסיפו למניין הזכאים ניצולים שלא זכו עד אז לפיצוי כלשהו, או שזכו לפיצוי מזערי. אנסה להעריך מה היה מספר ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים אישיים מכל מקור שהוא, ומה היה סדר הגודל של פיצויים אלו. הניתוח ייערך בשני חתכים: מספר מצטבר של מקבלי הפיצויים במהלך התקופה כולה, ומספר מקבלי הפיצויים בנקודות זמן שונות, בעיקר מאז שנת 2000.

כספי הפיצויים האישיים שולמו משלושה מקורות עיקריים: ממשלת גרמניה, מדינות מערב אירופה שהיו נתונות לכיבוש נאצי ומדינת ישראל. נקודת השיא של תשלום הפיצויים מן המקור הראשון בהיקפו – גרמניה – חלה בסוף 1972. באותו זמן, על פי חוק הפיצויים הפדרלי, כ-100,000 ניצולי שואה בישראל קיבלו רנטות חודשיות קבועות מן האוצר הגרמני בגין נזקי בריאות ונכות. סכומה של רנטה חודשית ממוצעת היה 373 מרק ב-1970, 653 מרק ב-1980, 810 מרק ב-1990 ו-530 יורו ב-2002. העלייה נבעה מהצמדת הרנטות לשכר עובדי המדינה בגרמניה.⁷ במצטבר, במסגרת אותו חוק, קיבלו כ-110,000 ניצולי שואה בישראל גם פיצוי חד-פעמי בגין שלילת חופש, נשיאת טלאי צהוב ונזקי רכוש. הסכום הממוצע של הפיצוי החד-פעמי היה 11,000 מרק לזכאי. עם הזמן ירד מספרם של מקבלי הרנטות החודשיות כתוצאה מתמותה של זכאים; בראשית שנת 2000 הגיע מספרם בישראל ל-34,000 בלבד.

סכומי הפיצויים האישיים לא היו אחידים. פערים גדולים נפערו הן בגובה הרנטות החודשיות והן בגובה התשלומים החד-פעמיים. כאן בולטת ההעדפה שהעניק החוק הגרמני ליוצאי גרמניה: יהודים אלו, שמנו כעשירית מכלל מקבלי הפיצויים בישראל, זכו ל-40%

⁷ תזכיר של משרד האוצר הפדרלי לוועידת התביעות מ-3 ביולי 2000, Bundesministerium der Finanzen, Bonn 3 Juli 2000, VB4 — O 1470 D — 86/0. Memorandum: Ruckstatung und .Statistiken des Bundesministerium der Finanzen per 1 Januar 2000

מסך כל תשלומי הפיצויים האישיים שהגיעו לישראל מגרמניה על פי חוק הפיצויים הפדרלי, שקבע כי המועד האחרון להגשת בקשות הוא מארס 1969. לאחר מועד זה גדל מספר מקבלי הפיצויים מקרנות המצוקה שייסדה ממשלת גרמניה, על פי הסדרים והסכמים שונים עם ועידת התביעות. מספרם גדל במיוחד לאחר איחוד גרמניה בראשית שנות התשעים. באמצע 2001, למשל, כ-143,000 ניצולי שואה בישראל קיבלו פיצויים מקרנות המצוקה — פיצויים שהיקפם נמוך מזה של הרנטות החודשיות המשולמות מתוקף החוק הפדרלי. מדובר בניצולים שעלו לישראל מארצות מזרח אירופה ומשטחי ברית המועצות לשעבר מ-1969 ואילך. כל זכאי קיבל פיצוי חד-פעמי בסך 5,000 מרק, ששולם מקרן סעיף 2. כ-27,000 מהם, ששהו חצי שנה לפחות במחנות ריכוז, או שנה וחצי בגטאות או בתנאי מסתור, מקבלים גם תשלום חודשי קבוע בסך 500 מרק מאותה קרן (Board of Directors 2001, 25).

הסדר הפיצויים האחרון שעליו הוחלט בגרמניה העניק פיצוי חד-פעמי לעובדי כפייה יהודים ולא יהודים, שאולצו לעבוד במפעלים גרמניים במהלך המלחמה. הסכומים שולמו בשנים 2002–2003 מהקרן הגרמנית "זיכרון, אחריות ועתיד". מי שנמצא זכאי לפיצוי קיבל 15,000 מרק בגין עבודת פרך במחנות הריכוז ובגטאות (רוב הזכאים לכך היו יהודים), או 5,000 מרק בגין עבודות כפייה "רגילות" (ששולמו בעיקר לעובדי כפייה לא יהודים שהובאו מארצותיהם למפעלים בגרמניה ושהו במחנות עבודה). עד סוף 2002 אושרו מקרן זו פיצויים חד-פעמיים ל-56,000 ניצולי שואה בישראל. כמעט כל אותם ניצולים קיבלו בעבר פיצויים אישיים מגרמניה על פי חוקים והסדרים קודמים.

אסכם אפוא את מספר ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים כלשהם מגרמניה, בין כתשלום חודשי שוטף ובין כפיצוי חד-פעמי, במהלך 50 השנים שחלפו מאז הופעל חוק הפיצויים הפדרלי ועד היום. בחישוב מצטבר מדובר בכ-250,000 ניצולי שואה בישראל.⁸ רובם נפטרו בינתיים ותשלומי הפיצויים פסקו. על כן, בראשית שנת 2000, כ-61,000 ניצולי שואה שחיו בישראל קיבלו רנטות חודשיות מגרמניה.

המקור השני — הקטן בהרבה — שממנו הגיעו פיצויים אישיים לניצולי השואה הוא מדינות מערב אירופה. לפי אומדן גס, כ-10,000 ניצולי שואה החיים בישראל, והיו בעבר אזרחים של מדינות מערב אירופה כגון צרפת, הולנד, בלגיה ואוסטריה, זכאים לרנטות חודשיות לפי הסדרים שקבעה לעצמה כל מדינה. כ-4,500 יוצאי אוסטריה בישראל קיבלו תשלום חד-פעמי של 6,000 דולר מקרן לאומית אוסטרית לקורבנות הנאציזם, ומספר דומה של ניצולים מקבלים מאוסטריה רנטות חודשיות בסך 280 יורו בממוצע. מקור נוסף היה קרן ההסדר עם הבנקים השווייצריים: כ-57,000 ניצולי שואה ישראלים קיבלו מכספי הקרן פיצוי חד-פעמי של 1,450 דולר בגין עבודות כפייה.

המקור השלישי הוא כאמור מדינת ישראל. בישראל חיה קבוצה גדולה של ניצולי

⁸ אומדן זה מנסה לנכות את החפיפות בין מקבלי רנטות חודשיות למקבלי פיצויים חד-פעמיים.

שואה ש"נפלו בין הכיסאות", משום שלא נמצאו זכאים לפיצויים לפי החוקים וההסדרים השונים שנקבעו בגרמניה ובמדינות אחרות. זכויותיהם נקבעו בשני חוקים שחוקקה הכנסת בשנות החמישים: חוק נכי המלחמה בנאצים (1954)⁹ וחוק נכי רדיפות הנאצים (1957). ניצולים שהוכרה להם דרגת נכות של 25% לפחות זכאים לקצבה חודשית מאוצר המדינה. בשלושים שנותיה הראשונות של המדינה היה מספרם של מקבלי קצבאות אלו זעום ביותר. גובה הקצבה שקיבלו על פי החוק הישראלי היה נמוך בהרבה מן הרנטה הגרמנית, והיא אף נשחקה במרוצת השנים. באמצע שנות התשעים היה ערכה של הקצבה הישראלית כשליש מן הרנטה הגרמנית לבעלי שיעור נכות דומה.

העלייה ההמונית משטחי ברית המועצות לשעבר הביאה עמה ניצולי שואה רבים. על רקע זה הפעילו ארגוני הניצולים לחץ על הממשלה והקימו שדולה בכנסת לקידום זכויותיהם. פעילותם הביאה בסופו של דבר להתערבות של מבקר המדינה ושל בג"ץ, לבלימת השחיקה בקצבאות ולהגמשה מרחיקת לכת בנוהלי הטיפול בבקשות. בעקבות זאת, מ-1990 עד 2003 עלה מספרם של מקבלי הקצבאות לנכי רדיפות הנאצים מ-20,000 ל-45,000, ומספר מקבלי הקצבאות לנכי המלחמה בנאצים עלה מ-5,000 ל-9,000. אף על פי שהסדרי העדכון החדשים בלמו את שחיקתן של הקצבאות, הן נותרו נמוכות בהרבה מן הרנטות הגרמניות. סכום הקצבה החודשית הממוצעת ששילם האוצר הישראלי לנכי רדיפות הנאצים ב-2003 היה כ-1,700 ש"ח; הסכום החודשי לנכי המלחמה בנאצים היה אז כ-3,500 ש"ח. התקציב השנתי של הלשכה לשיקום נכים במשרד האוצר, האחראית על יישום שני החוקים הללו, היה באותה שנה 1.6 מיליארד ש"ח.

בשנת 2005 חיים בישראל כ-230,000 ניצולי שואה. כ-124,000 מהם — 54% — קיבלו בעבר פיצויים חד-פעמיים ומקבלים כיום רנטה חודשית מגרמניה או קצבה חודשית מהאוצר הישראלי. 46% מהם לא קיבלו שום פיצוי עד עצם היום הזה. שיעורם של ניצולי השואה המקבלים פיצויים עומד כיום על כ-17% מכלל אוכלוסיית המדינה בגיל 60 ומעלה, או על 3.4% מכלל אוכלוסיית ישראל בגיל העבודה ומעלה. שיעורים אלו היו כמובן גבוהים יותר בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים.

בסיכום כולל, לאחר ניכוי החפיפות, עד 2003 זכו כ-310,000 ניצולי שואה בישראל לפיצוי ממקור כלשהו. מהם, כ-190,000 ניצולים קיבלו קצבאות חודשיות שוטפות ממקורות שונים: מגרמניה, ממדינות מערב אירופה וממדינת ישראל (ראו לוח 1). נוסף על כך, עוד כ-120,000 ניצולי שואה קיבלו במרוצת השנים רק פיצויים חד-פעמיים, בעיקר מגרמניה, מאוסטריה ומשווייץ. כלומר, מתוך כ-740,000 ניצולי שואה שחיו בישראל — וחלקם עדיין חיים בה — רק 310,000 לכל היותר קיבלו פיצוי חד-פעמי או זכו לתשלום חודשי

⁹ חוק זה נועד לפצות "אדם אשר לקה בפגיעה, חבלה או מחלה עקב שירותו הצבאי באחד מצבאות בנות-הברית או ביחידות הפרטיזנים במלחמת העולם השנייה נגד גרמניה הנאצית ועוזריה, בתקופה שבין 1.9.1939 לבין 2.9.1945", מתוך אתר האינטרנט של מרכז המידע לניצולי השואה בישראל, http://heb.claimsinfo.org/article.asp?menu_id=17&sub_menu_id=84&article_id=253

שוטף. במילים אחרות, כ-58% מניצולי השואה בישראל הלכו לעולמם בלי שקיבלו פיצוי כלשהו. זהו בסיס הנתונים על מספר ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים, ועל משקלם באוכלוסיית המדינה.

לוח 1: מספר ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים אישיים מכל המקורות, נכון ל-2003¹⁰

מספר ניצולי השואה	מקור
61,000	רנטות לפי חוקי פיצויים גרמניים ולפי קרן סעיף 2
10,000	רנטות חודשיות מארצות מערב אירופה
44,100	קצבאות חודשיות של ממשלת ישראל לנכי רדיפות הנאצים
9,000	קצבאות חודשיות של ממשלת ישראל לנכי המלחמה בנאצים
124,100	סך ניצולי השואה בישראל שקיבלו תשלום חודשי

3.4. סכומי הפיצויים האישיים: סיכום

לאחר שהתקבלה תמונה של מספר ניצולי השואה בישראל שזכו לפיצויים כלשהם, אנסה לעמוד על היקפם הכספי. שורה של בעיות מתודולוגיות מקשה על סיכום סכומי הפיצויים האישיים שהתקבלו על פני תקופה כה ממושכת. הבעיה העיקרית היא שרוב הפיצויים האישיים שולמו במרקים גרמניים, ומאחר ששערי המטבע השתנו במהלך השנים קשה מאוד לחשב את שוויים הכולל.

דומה כי הסיכום הכולל ביותר של סכומי הפיצויים האישיים שקיבלו ניצולי השואה בישראל במשך 50 השנים האחרונות נערך בראשית 2004 בבית המשפט המחוזי של ניו-יורק (ראו לוח 2), המטפל בהקצאת כספי הקרן של הבנקים השווייצריים. לפי סיכום זה, בשנים 1953–2004 שילמה גרמניה 19.2 מיליארד דולר לניצולי השואה בישראל, בין כפיצויים חד-פעמיים ובין כרנטות חודשיות קבועות. ממקורות לא גרמניים כגון שווייץ ואוסטריה שולמו עוד 200 מיליון דולר, וממשלת ישראל מימנה קצבאות לנכי רדיפות הנאצים בסכום כולל של 3.5 מיליארד דולר. הסכום הכולל ששולם ל-310,000 ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים ממקורות שונים, מ-1953 עד 2004, מגיע ל-23 מיליארד דולר, שהם כ-75,000 דולר בממוצע לניצול על פני 50 שנה. מספרים אלו נועדו להמחיש את סדרי

¹⁰ חישוב של המחבר.

הגדול, אך משמעותם הממשית מוגבלת. כך למשל, מצבו של אדם שקיבל חלק גדול מהסכום בראשית התקופה שונה ממצבו של אדם שקיבל את רוב הסכום בסופה.

לוח 2: סך תשלומי הפיצויים האישיים לניצולי השואה בישראל, 1954–2000, במאות מיליוני דולרים¹¹

מקור	סוג הפיצוי	סכום
גרמניה	רנטות חודשיות ופיצויים חד-פעמיים לפי חוק הפיצויים הפדרלי הגרמני, 1954–2003	17,700
גרמניה	פיצויים חד-פעמיים מקרנות מצוקה גרמניות, 1981–2003	433
גרמניה	פיצויים חד-פעמיים ורנטות חודשיות מקרן סעיף 2, 1993–2003	760
גרמניה	פיצויים חד-פעמיים מקרן גרמנית לעובדי כפייה, 2001–2004	316
גרמניה	פיצויים לקרבנות הניסויים הרפואיים, 2004	2
סך הפיצויים ממקורות גרמניים	כל הסוגים	19,211
מדינות מערב אירופה	פיצויים מקרנות אוסטריות לניצולי השואה, 1995–2003	45
מדינות מערב אירופה	פיצויים חד-פעמיים מקרנות שווייצריות, 1997–2003	158
מדינת ישראל	קצבאות לנכי רדיפות הנאצים בישראל, 1954–2004	3,500
הסכום המצטבר של הפיצויים האישיים לניצולי השואה בישראל	כל הסוגים	22,914

11 מתוך United States District Court — Eastern District of New York, Holocaust Victim Assets Litigation, Special Master's Recommendations for Allocation of Possible Unclaimed Residual Funds, April 16 2004.

אומדן זה זוכה לאישור גם מנתוני מאזן התשלומים של מדינת ישראל, שבין סעיפיו מוקדש סעיף מיוחד לפיצויים האישיים מגרמניה (ראו לוח 3). סיכום של סעיף זה בשנים 1954–2004 מביא לסכום של 21 מיליארד דולר.¹² עד עצם היום הזה, סעיף הפיצויים האישיים הוא סעיף חשוב מאוד במאזן התשלומים של ישראל, ומקור משמעותי לזרימת מטבע חוץ (להלן מט"ח) אל המדינה. היבט זה לא משך כמעט את תשומת הלב הציבורית עד כה. בניכוי סכומים ששולמו כרנטות סוציאליות חודשיות לאנשים שאינם ניצולי שואה, אלא בהתאם להסכם בין גרמניה לישראל לגבי ביטוח סוציאלי, מתברר כי בשלוש השנים האחרונות קיבלו ניצולי השואה בישראל, כרנטה חודשית או כפיצוי חד-פעמי, סכום כולל של כ-300 מיליון דולר בממוצע רב-שנתי.¹³

תקבולי הפיצויים האישיים מגרמניה במאזן התשלומים של מדינת ישראל היו במגמת עלייה רצופה עד שנות התשעים, מלבד תנודות מסוימות בתקופות ביניים שונות. נקודת השיא חלה ב-1995, אז הגיע סעיף הפיצויים האישיים מגרמניה ל-856 מיליון דולר מתוך מאזן התשלומים. מאז ואילך מסתמנת ירידה. מניחוח מקורות התשלום של הפיצויים האישיים מצטיירת תמונה מאלפת. עד אמצע שנות התשעים מומן הרוב המכריע של הפיצויים האישיים מתקציב הממשלה הפדרלית הגרמנית, ואילו חלקה של ממשלת ישראל היה זניח. והנה, בעשור האחרון עלה חלקה של ישראל במימון הפיצויים. בשנת 2000, כשליש מסכום הפיצויים האישיים לניצולי השואה בישראל מומן בידי האוצר הישראלי וכשני שלישים מומנו בידי האוצר הגרמני.

נתון מאלף הוא שהסכום הכולל ששילמה מדינת ישראל לנכי רדיפות הנאצים — 3.5 מיליארד דולר — היה גבוה כמעט פי חמישה מן הסכום שקיבלה במסגרת הסכם השילומים שנחתם עם גרמניה ב-1952 (720 מיליון דולר). העובדה שממשלת ישראל שילמה מתקציבה פיצויים לחלק מניצולי השואה נעדרת כליל מן השיח הציבורי בסוגיית השילומים והפיצויים מגרמניה.

¹² את רוב הפרש — כשני מיליארד דולר — אפשר להסביר בטכניקה של עריכת מאזן התשלומים של ישראל: הפיצויים מגרמניה, ששולמו במרקים גרמניים, חושבו בדולרים אמריקניים לפי השער של כל שנה; הנתונים מופיעים במחירים שוטפים ולא במחירים קבועים. מלבד זאת, יותר ממחצית מהסכום המופיע בסעיף הפיצויים האישיים מגרמניה במאזן התשלומים של ישראל לא שולם בהכרח לניצולי השואה, אלא לאזרחי ישראל שרכשו זכויות בביטוח הסוציאלי הגרמני. 38,000 תושבי ישראל רכשו זכויות בביטוח הסוציאלי הגרמני, ולא כולם ניצולי שואה. בשנות השבעים נחתמה בין ישראל לגרמניה המערבית אמנה, שהעניקה לאזרחי ישראל אפשרות לרכוש זכויות בביטוח הסוציאלי הגרמני לקבלת קצבת זקנה מגרמניה. לניצולי השואה הוענקו כמה יתרונות בהסדר זה (שנות הרדיפה הנאצית הוכרו לצורך זכאות לקצבת הזקנה), אולם גם אזרחי ישראל שלא נרדפו בידי הנאצים ואף לא שהו באירופה יכלו לרכוש זכויות, ואכן רבים עשו זאת.

¹³ הנתונים על תקבולי הפיצויים האישיים מגרמניה במאזן התשלומים של ישראל תואמים בעיקרם את נתוני משרד האוצר הגרמני, שלפיהם בשנים 1953–2000 שילמה גרמניה לניצולי השואה החיים בישראל פיצויים חד-פעמיים או רנטות חודשיות בסכום כולל של 36.4 מיליארד מרק.

לוח 3: פיצויים אישיים מגרמניה במאזן התשלומים של מדינת ישראל, סיכומים תקופתיים¹⁴

תקופה	סכום (במיליארדי דולרים שוטפים)
1954–1959	0.236
1960–1964	0.627
1965–1969	0.628
1970–1974	1.306
1975–1979	1.870
1980–1984	2.045
1985–1989	2.402
1990–1994	3.406
1995–1999	3.975
2000–2001	1.340
2002–2004	2.363
סך כל תקבולי הפיצויים האישיים, 1954–2004	20.198

4. ההשלכות הכלכליות והחברתיות של הפיצויים האישיים

4.1. משקל הפיצויים האישיים ושוויים הכספי

לאחר שקיבלנו תמונה כללית של היקף הפיצויים האישיים ושל מקורותיהם השונים במהלך השנים, עולה השאלה מה היה משקלם בהכנסה ובצריכה של כלל תושבי ישראל. בראייה מקור-כלכלית, משקל הפיצויים האישיים מסך ההכנסה הפנויה¹⁵ והצריכה הפרטית של תושבי ישראל הוא נמוך לכאורה, ואף הולך ומצטמצם עם השנים על רקע התרחבות "העוגה הלאומית". בראשית התקופה, למשל ב-1960, היו הפיצויים האישיים 4.6% מכלל ההכנסה הפרטית הפנויה של תושבי ישראל מכל המקורות ו-6.2% מכלל הצריכה הפרטית. כעבור

¹⁴ בנק ישראל, הפיקוח על המט"ח, הלמ"ס, נתוני מאזן התשלומים.

¹⁵ הכנסה ברוטו בניכוי מסים ישירים כמו מס הכנסה וביטוח לאומי.

25 שנים, ב־1985, היו הפיצויים האישיים רק 2.4% מן ההכנסה הפרטית הפנויה ו־2.6% מן הצריכה הפרטית. כעבור 15 שנים נוספות, בשנת 2000, הגיע משקלם של הפיצויים האישיים לרמה זניחה של פחות מאחוז אחד (ראו לוח 4).

לוח 4: משקל הפיצויים האישיים בהכנסה הפרטית, בצריכה הפרטית ובנכסים הכספיים, 1956–2000 (במחירים שוטפים)¹⁶

שנה	תקבולים שוטפים של פיצויים אישיים	
	אחוזים מסך הצריכה הפרטית	אחוזים מסך ההכנסה הפרטית הפנויה
1956	2.6	26
1960	6.2	66
1965	4.8	113
1970	6.3	204
1975	4.9	359
1980	3.8	468
1985	2.6	334
1990	1.9	620
1995	1.6	856
2000	1.0	614

אולם בעוד שההשלכות המקרו־כלכליות של הפיצויים האישיים על המשק כולו היו זניחות ואף הלכו והצטמצמו, הרי שההשפעה על מצבם הכלכלי של מקבלי הפיצויים כפרטים היתה משמעותית. מגמה זו עולה גם מנתוני בנק ישראל על הנכסים הכספיים שבידי הציבור, שהם אחד ההיבטים של היקף העושר הציבורי בארץ. עם זאת, אין בידינו נתונים המלמדים כיצד מתחלק עושר זה בין קבוצות אוכלוסייה שונות.

לפי נתוני בנק ישראל, ב־1958 מנו פיקדונות הפיצויים האישיים 3.7% מכלל הנכסים הכספיים שבידי הציבור;¹⁷ ב־1970 — נקודת השיא — מנו הפיקדונות 39.4% מכלל הנכסים;

¹⁶ חושב על פי נתוני הלמ"ס ובנק ישראל.

¹⁷ בהגדרת הנכסים הכספיים שבידי הציבור נכללים אמצעי תשלום, פיקדונות במטבע ישראלי ובמט"ח, קרנות פנסיה וקרנות גמל, תוכניות חיסכון והשקעות בשוק ההון.

לאחר מכן ירד משקלם ירידה תלולה וב-1984 הגיע ל-6.8%. ב-2001 עמדה יתרת פיקדונות המט"ח של מקבלי הפיצויים על 1.8% מכלל הנכסים הכספיים שבידי הציבור, וב-2003 היא עמדה על 1.6%.¹⁸ נתונים אלו ממחישים את הירידה במשקלו של החיסכון שמקורו בפיצויים מתוך כלל החיסכון הלאומי. אולם בשנות השישים, כשהחלו מקבלי הפיצויים לצבור חסכונות, היה זה סכום נכבד ביותר – למעלה מרבע מן החיסכון של משפחות יוצאות אירופה ואמריקה בארץ. מגמות אלו טומנות בחובן השלכות אתניות-עדתיות. עד ראשית שנות השמונים צברו ניצולי השואה חסכונות גדולים, ולעומתם משפחות יוצאות ארצות המזרח צברו גירעונות, משום שנאלצו להלוות כספים כדי לשמור על רמת חייהם או לשפרה בתחומים שונים, למשל בדיוור. מכל מקום, עד עצם היום הזה, חלקם של הפיצויים האישיים המופקדים בבנקים בפיקדונות מט"ח גדול למדי: 3.8 מיליארד דולר בשנת 2000; 4.7 מיליארד דולר ב-2003 ו-5.1 מיליארד דולר ב-2004.¹⁹

כאמור, בשני העשורים הראשונים לקבלת הפיצויים האישיים, בין 1954 ל-1974, התרחב מעגל ניצולי השואה בישראל שקיבלו פיצויים, ומספרם הגיע בתקופת השיא לכ-100,000 איש. בנקודת שיא זו, בין שבעה לעשרה אחוזים מן המשפחות בישראל קיבלו פיצויים בסכום מצטבר של כ-75,000 דולר בממוצע למשפחה, לפי ערכם באותם ימים. בסכום זה אפשר היה לרכוש אז, למשל, שתי דירות ממוצעות ואולי אף יותר. הסכומים השפיעו באופן משמעותי על רמת החיים ועל הרגלי הצריכה והחיסכון של בני משפחות אלו, במיוחד נוכח כוח הקנייה של המט"ח (ראו על כך בהמשך) והפיחות במטבע הישראלי באותה תקופה.

אפשר לקבוע כי בשנת 2000 קיבלו זכאי הפיצויים מגרמניה תוספת חודשית נטו ממוצעת של כ-3,000 ש"ח למשפחה. באותה שנה עמדה הכנסת הנטו הממוצעת של משק בית בישראל על כ-8,300 ש"ח. מדובר אפוא בתוספת נטו של 36% להכנסה השוטפת למשפחה. עם זאת, יש לזכור כי רק מיעוט מקרב ניצולי השואה קיבלו באותו זמן רנטה חודשית על פי החקיקה הגרמנית.

ישנם חוקרים, למשל דן פטינקין (1959), המעריכים שהפיצויים האישיים מגרמניה הכפילו את היקף ההכנסות השנתיות נטו של מקבליהם, לפחות בשני העשורים הראשונים. סכומי הפיצויים בהסדרים שנקבעו בעשור האחרון, לעומת זאת, קטנים בהרבה. כך למשל, הזכאים לתשלום חודשי שוטף מקרן סעיף 2 מקבלים כ-250 יורו לחודש (1,375 שקלים), שהם רק כ-15% מן ההכנסה החודשית נטו של משפחה ישראלית ממוצעת (ראו לוח 5).

¹⁸ הנתונים מתוך דוחות שנתיים רלבנטיים של בנק ישראל וכן מתוך בנק ישראל 2003, 63.
¹⁹ בנק ישראל, המחלקה המוניטרית, נתונים שוטפים על שוק ההון, תיק הנכסים הכספיים שבידי הציבור, 2000 עד 2004. חלק ניכר מן הגידול נובע מהתחזקות היורו, המטבע שבו משולמים הפיצויים האישיים מגרמניה, לעומת הדולר האמריקני שעל פיו מחשבים בישראל את פיקדונות המט"ח בבנקים ואת מאזן התשלומים.

לוח 5: רנטה חודשית ממוצעת לפי חוק הפיצויים הפדרלי הגרמני²⁰

שנה	סכום ממוצע	מטבע
1966	330	מרק
1970	373	מרק
1975	548	מרק
1980	653	מרק
1985	748	מרק
1990	810	מרק
1995	1,032	מרק
1999	1,011	מרק
2002	530	יורו

4.2. השפעת הפיצויים האישיים על הצריכה ועל החיסכון

ההכנסות מן הפיצויים האישיים השפיעו כמוכּן על הרגלי הצריכה והחיסכון של מקבליהם. מבדיקות שנערכו מאמצע שנות החמישים התברר, כי רמת ההוצאות של מקבלי הפיצויים היתה גבוהה בשליש מזו של שאר המשפחות בארץ (פטינקין 1959, 88). פירוש הדבר הוא שבמהלך העשור שחלף מאז החלו להגיע תשלומי הפיצויים האישיים מגרמניה, עלתה מאוד רמת החיים של מקבליהם.

מה עשו מקבלי הפיצויים בכספים שקיבלו וכיצד הושפעו הרגלי הצריכה שלהם? הכלכלנים נדב הלוי ורות קלינוב-מלול העירו בספרם ההתפתחות הכלכלית של ישראל (1975, 107), כי מקבלי הפיצויים נטו להשקיע את כספם העודף בנכסי דלא-ניידי. ואכן, השיפור ברמת החיים של מקבלי הפיצויים ניכר במיוחד ברמת הדיור, ואף השפיע על הביקושים בענף הבנייה באותה תקופה.

אפיק השקעה נוסף של כספי הפיצויים היה רכישת מט"ח. באותן שנים היה בישראל מחסור קבוע במט"ח. על רקע זה התעורר החשש שמא יעדיפו הניצולים להשאיר את

²⁰ בלוח מופיעים חישובים ממוצעים של רנטות, שהתקבלו על ידי חלוקת הסכומים הגלובליים שהקציב האוצר הגרמני במספר מקבלי הרנטות. הסכום המדויק של הרנטות נקבע על פי שיעור הנכות שהוכרה. מקור: סיכומים שנתיים של משרד האוצר הגרמני בעבור ועידת התביעות, Entschadigungs- und Ruckerstattungsstatistiken der Bundesministerium der Finanzen.

כספי הפיצויים בחו"ל ואף להשקיעם שם. כדי למנוע זאת ולהמריץ את מקבלי הפיצויים להשקיע את כספם בחסכונות בארץ, הציע להם משרד האוצר הטבות והקלות מגוונות, כגון ריבית מועדפת וזכות להחזיק חלק מן הכסף במט"ח (שם, 137). תמריצים אלו אכן נשאו פרי: מרבית כספי הפיצויים האישיים באותה תקופה הועברו לישראל. מ-1958 ואילך רק מחצית מכספי הפיצויים שהגיעו לישראל הומרו למטבע ישראלי ומומשו בצריכה מקומית, ומחציתם הופקדו בחסכונות מט"ח מיוחדים (ביהם 1968, 43).

ההחלטה של מקבלי הפיצויים אם להשתמש בכספים לצריכה שוטפת או לחיסכון נקבעה גם על פי אופן קבלתם. מרכיב החיסכון היה גבוה יותר במקרה של תשלום חד-פעמי מאשר במקרה של רנטה חודשית. עם זאת, במרוצת הזמן גם מרכיב החיסכון מהרנטות היה די גבוה. בשנים הראשונות, התשלומים החד-פעמיים היו חלק הארי, ואילו במרוצת השנים עלה משקלם של התשלומים החודשיים השוטפים. בשנות השבעים והשמונים היו הרנטות החודשיות 80% ויותר מן הכספים ששילמה גרמניה לניצולי שואה ישראלים. בשנות התשעים חל כאמור שוב שינוי מסוים בהרכב הפיצויים: כדי לפצות ניצולי שואה שקופחו בחקיקה הגרמנית המקורית, נקבעו תשלומים חד-פעמיים משורה של קרנות גרמניות, שווייצריות ואוסטריות. כל אלו השפיעו על הרגלי הצריכה והחיסכון של מקבלי הפיצויים.

נתונים ספציפיים על הרגלי הצריכה והחיסכון של מקבלי הפיצויים יש בידינו רק לגבי המחצית השנייה של שנות החמישים וראשית שנות השישים. בתקופה זו, שבה התחוללו תהליכים חברתיים משמעותיים, ערכה הלמ"ס בשיתוף עם בנק ישראל ארבעה סקרים שבחנו את הרגלי החיסכון של האוכלוסייה היהודית העירונית. מן הסקרים עולה שרמתן החברתית-כלכלית של המשפחות שקיבלו פיצויים אישיים מגרמניה היתה גבוהה מן הממוצע עוד בטרם קבלתם. כשהחלו לקבל את הפיצויים היו ניצולי השואה צעירים יחסית: שני שלישים מהם היו בני 17–44. כושר העבודה שלהם היה בשיאו ולכן רובם נקלטו בארץ במהרה מבחינה כלכלית, והפיצויים היו תוספת מועילה. הפיצויים החד-פעמיים שקיבלו בשנים 1957–1965 נעו סביב 2,000 דולר, שערכם היה שווה אז ל-20 משכורות חודשיות נטו של פועל מתכת פשוט, או ל-11 משכורות חודשיות נטו של רופא משפחה.

כאמור, המחקר המשמעותי היחיד על השפעת הפיצויים האישיים על הצריכה ועל החיסכון בישראל נערך בידי מיכאל לנדסברגר ופורסם ב-1969 בידי מחלקת המחקר של בנק ישראל. לנדסברגר מצא שבין 1957 ל-1964 קיבלו כשליש ממשקי הבית בישראל פיצויים חד-פעמיים, שסכומם הממוצע היה קרוב להכנסה האישית השנתית הפנויה של מקבליהם בשנים אלו.²¹ זוהי קביעה מוגזמת, המתעלמת מן החפיפה בין מקבלי הרנטות החודשיות לבין מקבלי הפיצויים החד-פעמיים. בשנים 1964–1965, למשל, רק כחמישה עד שבעה אחוזים מן המשפחות בישראל קיבלו תשלומים חודשיים, נוסף על פיצויים חד-פעמיים. מן הנתונים

²¹ עוד הוא מצא שסך כל הפיצויים האישיים, לרבות רנטות, בתקופה האמורה היה כשליש מן ההעברות החד-צדדיות במט"ח לישראל (לנדסברגר 1969, 3).

שלנדסברגר עצמו מביא עולה, כי רבע ממקבלי הפיצויים זכו פעמיים לפיצויים חד-פעמיים מגרמניה, ו-15% קיבלו פיצויים חד-פעמיים אפילו שלוש פעמים ויותר (לנדסברגר 1969, 17). אם מביאים בחשבון כפילויות אלו, מתברר כי חלקם של מקבלי הפיצויים החד-פעמיים בקרב המשפחות בארץ היה נמוך בהרבה מאותו שליש שעליו כתב לנדסברגר (ראו לוח 6).

לוח 6: אחוז המשפחות שקיבלו פיצויים אישיים מסך המשפחות היהודיות העירוניות²²

שנה	אחוז המשפחות
1958/1957	4.3
1959/1958	4.2
1964/1963	3.8
1965/1964	3.7

קרוב יותר למציאות הוא הסיכום שהופיע בדוח השנתי של בנק ישראל ל-1959 (271). "בין המשפחות היהודיות העירוניות", כך נכתב בדוח, "קיבלה כל משפחה עשירית עד סוף מרס 1959 פיצויים אישיים חד-פעמיים מגרמניה. בנוסף למשפחות שקיבלו פיצויים אישיים חד-פעמיים, קיבלו כאחוז אחד של המשפחות בשנת 1959/1958 גם פיצויים חוזרים בצורת פנסיה או רנטה".

אם כן, עד ראשית 1959 קיבלו כ-51,000 משפחות יהודיות בישראל פיצויים חד-פעמיים. מתוכם, כ-5,100 משפחות קיבלו נוסף על כך גם רנטות חודשיות. כלומר, מקרב המשפחות האשכנזיות שחיו בישראל, כל משפחה שישית קיבלה פיצויים אישיים כלשהם מגרמניה. בשנים הבאות הוכפל מספר המשפחות שקיבלו פיצויים מגרמניה והתקרב כאמור ל-100,000.

הכספים שהשקיעו ניצולי השואה בפקדונות נזילים במט"ח הניבו רווחי הון ניכרים בזכות הפרשי השערים בתקופות הפיחותים. לפי חישוביו של לנדסברגר (1969, 14), בין 1957 ל-1965 היו הפיצויים האישיים כ-25% מן הרכוש הסחיר של מקבליהם. במחקר אחר שערך לנדסברגר (1967) הוא הגיע למסקנה המאלפת, שבעשור הראשון הביאו הפיצויים האישיים לגידול של 25% ברכושן הפיזי (דירות, ציוד ביתי, מכוניות) של המשפחות המקבלות, וכן לשילוש נכסיהן הכספיים ורכושן הפיננסי (חסכונות ופקדונות בבנקים), לעומת הסכומים שהיו בידיהן לפני קבלת הפיצויים.

22 מקור: סקרי חיסכון, לנדסברגר 1969, 16.

מציאות זו השפיעה על דפוסי הצריכה והחיסכון של ניצולי השואה. לנדסברגר הצביע על כך שכמחצית מסכומי הפיצויים הושקעו בשנת קבלתם בחיסכון נזיל, רובם המכריע בפיקדונות מט"ח. עובדה זו מרמזת על כך שלפחות בשנה הראשונה לקבלת הפיצויים, שקלו בעליהם כיצד להשתמש בהם בעתיד. כשנתיים לאחר קבלת הפיצויים רק כשליש נשאר בחיסכון נזיל, ואילו כמחצית מן הסכום שימשה לרכישת נכסי דלא נידי ובעיקר דיור. בטווח הארוך, כחמישית מסכום הפיצויים נשאר כהשקעה בחיסכון נזיל צמוד למט"ח (שם, 48).

מן הנתונים עולה שדפוסי הצריכה של הפיצויים האישיים השתנו מתקופה לתקופה בהתאם לצורכי המשפחות. בתקופה הראשונה, למשל, משפחות ניצולי השואה טרם התבססו, ולכן דפוסי הצריכה שלהן היו שונים מאלו שהתפתחו בהמשך. מקריאה של סקרי החיסכון של הלמ"ס בשנים 1957–1965 עולות כמה מסקנות: ההוצאה הגדולה ביותר של מקבלי הפיצויים יועדה לשיפור רמת הדיור, על ידי רכישת דירה חדשה. למטרה זו הוקצה כשליש מסכום הפיצויים הכולל. כחמישית מסכום הפיצויים החד-פעמיים שימשה לרכישת מוצרים בני קיימא וציוד לבית כגון מקרר חשמלי; מוצרים אלו סייעו לשיפור רמת החיים. בהמשך שימש חלק זה של הפיצויים לרכישת מכוניות פרטיות ולמימון נסיעות לחו"ל. 47% מסכום הפיצויים החד-פעמיים הושקעו בחיסכון נזיל או בעסקים פרטיים. חלק לא מבוטל מן החיסכון יועד לכיסוס ילדיהם של הניצולים – מימון לימודים אקדמיים או רכישת דירות לזוגות צעירים.

מסקרי החיסכון עולה בבירור שמקבלי הפיצויים לא נטו להשתמש בכספים להעלאה מיידית של רמת החיים, אלא השקיעו אותם באפיקים ששיפרו את רמת החיים שלהם ושל צאצאיהם בשנים הבאות. בולטת במיוחד ההשקעה ברכישת השכלה לילדיהם, תופעה שתישא בהמשך השפעות ארוכות טווח ורבות משמעות.

גם בשנות השישים, כשמקורם של יותר ממחצית מכספי הפיצויים היה ברנטות חודשיות, נשמר דפוס צריכה דומה של המקבלים, תוך עלייה מסוימת בחלק שיוחד לרכישת דירות וירידה מסוימת בהשקעה בחיסכון ובעסקים פרטיים. לאחר 1965 הפסיקה הלמ"ס לערוך סקרי חיסכון, ולכן אין נתונים בדוקים על התנהלותם הכלכלית של מקבלי הפיצויים האישיים משנה זו ואילך.²³ עם זאת, אפשר להניח כי ניצולי השואה שהגיעו לישראל מאוחר יותר וקיבלו פיצויים התאפיינו בדפוסי צריכה וחיסכון דומים, אף על פי שהפיצויים שקיבלו היו נמוכים בהרבה, ולכן גם החיסכון שלהם היה מצומצם יותר.

ישנה חשיבות מיוחדת לניתוח דפוסי הצריכה והחיסכון של מקבלי הפיצויים בין אמצע שנות החמישים לאמצע שנות השישים. היה זה עשור מעצב לחברה ולמשק הישראליים. בתקופה זו התבססו בארץ הן עולי שארית הפליטה מאירופה והן עולי ארצות המזרח, וזאת בתנאים של משק במצוקה, שיצא זה עתה מתקופת הצנע. כאמור, בעוד שקליטת העולים

²³ הפסקת סקרי החיסכון, כך הסביר הסטטיסטיקן הממשלתי לשעבר, דוד סיקרון, נבעה מהיעדר מימון.

מארצות המזרח התבססה כולה על משאבים ציבוריים דלים, זכו חלק מניצולי השואה למשאבים נוספים שסייעו לקליטתם. הפיצויים האישיים הזרימו הכנסה קבועה לקבוצת אוכלוסייה בעלת מאפייני מוצא מוגדרים, ולה בלבד.

גורמים רבים הביאו להתהוות הפערים האתניים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. בהתחשב בעובדה שהפיצויים האישיים החלו לזרום בתקופת העיצוב של החברה הישראלית הצעירה, אי-אפשר לחמוק מן השאלה אם היה לכספים אלו תפקיד ביצירת הריבוד החברתי. המסקנה המתבקשת היא ששיפור מצבם הכלכלי של אלו מבין ניצולי השואה שקיבלו פיצויים השפיע גם על הפערים החברתיים-כלכליים בחברה הישראלית. בהיעדר נתונים ומחקרים ספציפיים יותר, קשה לכמת את השפעת הפיצויים האישיים על התהליך, אך אי-אפשר להתעלם ממנה.

4.3. התנועה הקיבוצית כמקרה מבחן

התנועה הקיבוצית עשויה לשמש מקרה מבחן לדפוסי הצריכה של הפיצויים האישיים. למרות השוני המהותי בין משק בית פרטי לבין גוף קולקטיבי כמו הקיבוץ, יחסה של החברה הקיבוצית אל הפיצויים האישיים משקף במידה רבה את התהליכים שעברו על החברה הישראלית בעניין זה.

עד אמצע שנות השישים, כאלפיים חברים ב-78 קיבוצים מתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים קיבלו פיצויים אישיים מגרמניה; הם מנו כ-16% מכלל החברים בקיבוצי האיחוד. לפי הסדרים שגובשו בקיבוצי האיחוד, ניצולים שזכו לפיצויים אישיים היו צריכים להעבירם לקופת הקיבוץ, אולם הם קיבלו סכום חד-פעמי לרווחתם האישית. סכום זה שימש אותם לצידוד דירתם בקיבוץ, לרכישת ספרים, למימון טיול לחו"ל ולסיוע לקרובי משפחה במצוקה שחיו מחוץ לקיבוץ. במילים אחרות, חברי קיבוץ שקיבלו פיצויים זכו לשפר את רמת חייהם בהשוואה לזו של חברים אחרים. סכומי הפיצויים האישיים שהועברו לקופה הכללית של הקיבוץ לא שימשו לצריכה שוטפת של החברים, אלא הושקעו במפעליו הכלכליים. היו קיבוצים שהקצו חלק מכספי הפיצויים להנצחה. עם תהליך ההזדקנות של החברה הקיבוצית, היו קיבוצים שהשתמשו בכספי הפיצויים להקמת בתי אבות מקומיים. כמה אופייני שבמחצית השנייה של שנות התשעים, אחד הסימנים להתרופפות חיי השותפות בקיבוצים היה ההחלטה "להפריט" את הפיצויים האישיים ולהעבירם לתקציבם האישי של החברים הזכאים (בורד 2000).

5. בתחילת הדרך כולם היו "אבק אדם"

קו ההתחלה הוא העלייה ההמונית בעשור הראשון למדינה. שארית הפליטה מאירופה, כמו העולים מארצות המזרח, הגיעו לארץ חסרי כל. שתי קבוצות העולים החלו את דרכן בארץ בנקודת מוצא כלכלית דומה: כולם התחילו מאפס.

שוני מסוים בתנאי הקליטה נוצר בשל תזמון גלי העלייה. עליית שארית הפליטה הקדימה בשנה את העלייה ההמונית מארצות המזרח. מ-1 בספטמבר 1948 עד 1 באפריל 1949 שוכנו כ-90,000 עולי אירופה, רובם ניצולי השואה, בבתים ערביים נטושים בערים המעורבות או בכפרים ערביים נטושים הקרובים למרכז הארץ. עולי ארצות המזרח, שהגיעו מאוחר יותר, שוכנו חלקם בכפרים ערביים נטושים מרוחקים יותר, שמצב הבתים בהם היה רע מאוד; אך רובם שוכנו בדיוור ארעי במחנות הצבא הבריטי ובמעברות שהוקמו במיוחד למטרה זו. וכך, בשל נסיבות אלו, נוצר פער ראשוני שהתבטא בתנאי הדיוור. רק 20% משוכני המעברות היו עולים מאירופה; הרוב המכריע היו עולים מארצות המזרח, והם נשאו שם במשך תקופה ארוכה. כפי שכתב הסוציולוג משה ליסק (1999, 25, 59, 63), "הפרש חודשים זעיר במועד העלייה לארץ הוא אחד הגורמים המרכזיים לגידול ניכר בריכוזים גיאוגרפיים בעלי צביון עדתי-כלכלי מובהק".

קבלת הפנים הראשונית לא היתה מלבבת הן לשארית הפליטה והן לעולים מארצות המזרח (שם). שתי קבוצות העולים התקבלו בספקנות רבה ובדעות קדומות. לעולים מארצות המזרח יוחסו נחשלות, פרימיטיביות ולוונטיניות, ואילו לעולי שארית הפליטה יוחסו חשדנות קיצונית, אינדיבידואליזם, בורות ותרבות נמוכה. האחרונים אף הואשמו לעתים כי הצליחו לשרוד בשואה בזכות התנהגותם הנלוזה במחנות.

דבריו הידועים של דוד בן-גוריון – על הצורך ליצור מ"אבק אדם" זה "אומה תרבותית, עצמאית ונושאת חזון" (שנתון הממשלה תשי"א) – כוונו לעולי ארצות המזרח ולעולי אירופה כאחד. בהתאם לאידיאולוגיית כור ההיתוך, שמשלה בכיפה באותן שנים, את כולם צריך היה להפוך במהרה ליהודים ולישראלים. צדו השני של מטבע כור ההיתוך היה שלילת הגולה. בן-גוריון ביקש להפוך את העולים המזרחיים ליהודים פרודוקטיביים, ואילו את עולי שארית הפליטה ביקש להפוך ליהודים גאים. אידיאולוגיית כור ההיתוך הניחה שקיים חומר גלם שיש להתיכו. חומר גלם זה היה המוני העולים שהגיעו לארץ, בין שהגיעו מן השואה ובין שהגיעו מארצות המזרח.

גישת כור ההיתוך היתה גישה מהפכנית, שנועדה לחולל תמורה יסודית בעם היהודי המתגבש בישראל. היעד היה מיזוג הגלויות לכדי אומה אחת, והאמצעי לא היה שילוב, כי אם שבירה. רעיונות אלו היו אופייניים לאידיאולוגיה שאפשר לכנותה "ציונות טוטלית", אידיאולוגיה שראתה בעלייה לישראל חזות הכל. כלפי כולם הופגנה גישה פטרנליסטית ומתנשאת, שביקשה להפוך את "אבק האדם" לאומה גאה. והנה, בעוד שבתהליך הקליטה הקשה בארץ הסתייעו חלק מניצולי השואה בפיצויים שהחלו לקבל כעבור זמן, לעולים מארצות המזרח לא היה מקור סיוע דומה.

בין המתייחסים לתקופה הראשונה של קליטת העלייה ההמונית, יש הטוענים כי על עולי שארית הפליטה הקלה העובדה שהקולטים היו ממוצא אירופי. הסביבה התרבותית הקולטת היתה דומה לזו שממנה הגיעו ניצולי השואה, ולכן הם הופלו לטובה לעומת עולי ארצות המזרח. אינני שולל לחלוטין טיעונים אלו, אולם דומני שיסוד האפליה המודעת

מודגש יתר על המידה כהסבר לפערים בין מזרחים לאשכנזים באותה תקופה. הטוענים זאת מתעלמים בדרך כלל מגורם הפיצויים האישיים לניצולי השואה, שהיה משמעותי למדי בעשור הראשון והמעצב לקליטת העלייה ההמונית בישראל.

כבר בשנות השישים הורגשה השפעתם של הפיצויים האישיים מגרמניה: הם הביאו לעלייה ברמת הדיור ובצריכת מוצרים. ב-1967 הגדיר אשר אריאן את הפיצויים בתור גורם ש"שינה את פני המשק", וקבע שגם אם יפסיקו להגיע לא תשוב רמת הצריכה הפרטית לנקודת ההתחלה. מהמחצית השנייה של שנות השישים ואילך העניקו הפיצויים האישיים לעולי אירופה יתרונות כלכליים ברורים בכמה תחומי מפתח, כגון הכנסה שוטפת, דיור, בעלות על נכסים בני קיימא והשקעה בחינוך ובהשכלה של הדור השני. כך, בין השנים 1957 ל-1964, העמיקו הפערים בין שתי קבוצות העולים גם ברמת ההכנסה השוטפת וגם ברמת הבעלות על נכסים ועל רכוש.

מסקרי הכנסות שנערכו באותן שנים וממחקרו של לנדסברגר (1969) עולה, כי באותה תקופה היתה רמת ההכנסות הקבועות של מקבלי הפיצויים גבוהה ב-21% מזו של משפחות שלא קיבלו פיצויים. היקף הבעלות על רכוש סחיר (דירות, נכסים בני קיימא ופיקדונות) היה גבוה ב-69% מזה של משפחות שלא קיבלו פיצויים (ראו לוח 7). אם כן, זרם הפיצויים האישיים החריף את אי-השוויון במקורות הכלכליים בין קבוצות האוכלוסייה השונות בישראל. השערה מתבקשת היא שהפיצויים האישיים תרמו להעמקת פערי ההכנסות גם בחתך העדתי.

לוח 7: פערי הכנסות ורכוש בין משפחות שקיבלו פיצויים למשפחות שלא קיבלו פיצויים, ממוצע לשנים 1957–1964 למשפחות עירוניות יהודיות²⁴

הכנסה שנתית ממוצעת של משפחות מקבלי הפיצויים	5,569 ל"י
הכנסה שנתית ממוצעת של משפחות שלא קיבלו פיצויים	4,591 ל"י
פער ברמת ההכנסות (לטובת מקבלי הפיצויים)	+ 21%
שווי הרכוש הסחיר ²⁵ של משפחות מקבלי הפיצויים	29,290 ל"י
שווי הרכוש הסחיר של משפחות שלא קיבלו פיצויים	17,330 ל"י
פער ברמת הרכוש הסחיר (לטובת מקבלי הפיצויים)	+ 69%

24 מקור: לנדסברגר 1969, 19, לוח 3ג.

25 הנתונים על הרכוש הסחיר מתייחסים לממוצע של השנים 1963/1964 ו-1964/1965.

ידועים הם הנתונים על פערי ההשכלה בין הקבוצות השונות בחברה בישראל בראשיתה: עולים מארצות אירופה, עולים מארצות המזרח וותיקים. לפי נתוני הלמ"ס לשנת 1954, 41.2% מיוצאי אירופה שעלו לישראל לאחר 1948 השלימו חינוך יסודי; 35.7% מהם לא השלימו חינוך יסודי או לא למדו כלל בבית ספר יסודי; 18.3% היו בעלי חינוך על-יסודי ו-4.8% היו בעלי השכלה גבוהה. מקרב עולי ארצות המזרח, 19.5% השלימו חינוך יסודי לעומת 72% שלא עשו כן; 7.8% רכשו חינוך על-יסודי ו-0.7% היו בעלי השכלה גבוהה. מבין הוותיקים, 39.6% למדו חינוך יסודי מלא; 22.3% לא סיימו בית ספר יסודי; 26.8% רכשו חינוך על-יסודי ו-4.8% רכשו השכלה גבוהה (ליסק 1999, 14).

על פי נתונים אלו, פערי ההשכלה בין הקבוצות השונות היו גדולים. הפיצויים האישיים שהתקבלו בשנים הבאות קיבעו ואף הרחיבו את הפערים הללו. פערים ברמת ההשכלה משתקפים כמובן גם ברמת ההכנסות, ואמנם עד 1969 לפחות התרחבו הפערים בין מזרחים לאשכנזים גם ברמת ההכנסה לנפש (הלמ"ס, סקר הוצאות של משפחות עירוניות; גרונאו 2001).

מאמצע שנות השבעים ואילך הואט תהליך העמקת הפערים העדתיים ובתחומים מסוימים אף נעצר, כתוצאה מההתפתחויות הכלכליות והחברתיות בישראל. לקראת סוף שנות השמונים ובמהלך כל שנות התשעים שוב הסתמנה עלייה בפערים העדתיים, בעיקר בתחומי החינוך, חלוקת ההכנסות וצריכת מוצרים ושירותים מתקדמים כגון מחשבים אישיים ונגישות לאינטרנט. העלייה המחודשת בפערים, יש לציין, חופפת במידה מסוימת להתחדשות זרם הפיצויים האישיים במתכונתם החדשה בעקבות איחוד גרמניה.

בהיעדר בסיס סטטיסטי ראוי, קשה לבודד את השפעת הפיצויים האישיים מיתר הגורמים שהביאו לקיטוב החברתי והכלכלי בישראל. עם זאת, אפשר לקבוע שאף על פי שהפיצויים האישיים היו אחד הגורמים לפערים העדתיים, משקלם היה שולי ביחס לתמורות הגדולות שהתחוללו בחברה הישראלית, ודאי משנות השמונים ואילך. כמו כן, עד אמצע שנות השישים השפיעו הפיצויים על הריבוד החברתי יותר מכפי שהשפיעו בהמשך. בשני העשורים האחרונים עוצב המשק הישראלי במתכונת של כלכלת שוק, תוך צמצום מרחיק לכת של מדיניות הרווחה. תהליך רב עוצמה זה, המחזק את החזקים, הגיע לשיאו בשנים האחרונות, שבהן משקל הפיצויים האישיים היה כבר בטל בשישים.

עם זאת, בתחום אחד – פערי ההשכלה – ניתן למצוא את עקבותיהם של הפיצויים עד היום. ניצולי השואה שקיבלו פיצויים אישיים הפנו חלק ניכר מן הכסף למימון השכלה תיכונית והשכלה גבוהה לילדיהם. מאחר שרמת ההשכלה היא המפתח לרמת ההכנסה ולרמת החיים, הפיצויים האישיים שהתקבלו משנות החמישים ואילך היטיבו עם צאצאיהם של הניצולים, בני הדור השני והשלישי, והם משפיעים על פערי החינוך ועל המבנה המקצועי גם בימינו.

בתחום החינוך ניכרת אפוא השפעה ארוכת טווח של הפיצויים האישיים על הריבוד החברתי בישראל. זו יכולה להיות אחת הסיבות לכך שהפערים העדתיים בחינוך הגבוה

התרחבו בדור השלישי, דור הנכדים. בשנים 1961–1981 עלה שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקרב ילידי הארץ האשכנזים מ-28% ל-42%, ואילו שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקרב ילידי הארץ המזרחים עלה מעשרה אחוזים ל-12%. במחצית הראשונה של שנות השמונים, יותר מ-17% מילידי הארץ האשכנזים סיימו 16 שנות לימוד לפחות, לעומת 4.3% מילידי הארץ המזרחים (פער של פי ארבעה).

הפער בהשכלה הגבוהה מתורגם לפער תעסוקתי. ייצוגם של האשכנזים בעילית התעסוקתית (בעלי מקצועות חופשיים, אקדמאים ומדענים) גבוה פי חמישה מייצוגם של המזרחים. ומנגד, במקצועות שיוקרתם נמוכה (עובדי צווארון כחול), ישנם פי שלושה מזרחים מאשכנזים (נהון 1984).

בחרתי בשנות השמונים להדגמה של סוגיית הפערים, מתוך הערכה שהיתה זו תקופת השיא של השפעת הפיצויים האישיים בתחומים אלו. מאז התחולל תהליך אטי של צמצום הפערים העדתיים בתחום ההשכלה בכלל ובתחום ההשכלה האקדמית בפרט, אם כי בתחומים מסוימים של ההשכלה הגבוהה נותרו הפערים גבוהים ואף העמיקו. עידן "התפוצצות ההשכלה" חל על כל הקבוצות בחברה הישראלית. כתוצאה מכך, מאז שנות השמונים ועד תחילת האלף השני הצטמצם לחצי הפער העדתי בשיעור הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה. עם זאת, הפערים העדתיים הותקו מהשתתפות בלימודים אקדמיים בכלל אל פערים במקצועות אקדמיים יוקרתיים או ברכישת תואר ראשון. בקרב מקבלי תואר מוסמך במשפטים ובמדעי הרוח, היחס בין מזרחים לאשכנזים הוא 1 ל-1.5; בקרב בעלי תארים במקצועות טכניים, כמו הנדסה ואדריכלות, היחס הוא 1 ל-2.5; בקרב בעלי תואר ברפואה היחס הוא 1 ל-3; ובקרב בעלי תואר מוסמך במדעי הטבע ובמתמטיקה, היחס הוא 1 ל-3.5.²⁶

פערי השכלה אלו בולטים משום שמדובר בילידי הארץ בעלי מוצא עדתי שונה. כשני שלישים מן השכבה בעלת ההשכלה הגבוהה ביותר מקרב ילידי ישראל הם אשכנזים. תרמו לכך בין השאר הפיצויים האישיים לניצולי השואה, שחלקם שימשו לרכישת השכלה ולהתבססות של בני הדור השני.

הסוציולוג יוחנן פרס (1976) המשיל את הדינמיקה של הפערים העדתיים ליחס שבין רצפה לתקרה. רמת החיים וההשכלה של המזרחים — הרצפה — אמנם התרוממה, אבל התקרה — רמת החיים וההשכלה של האשכנזים — עלתה אף היא. תנועת ההתרוממות של הרצפה אינה מקבילה לזו של התקרה, ולכן בתחומים מסוימים מצטמצם המרחק ביניהן ואילו בתחומים אחרים הוא גדל. אפשר להוסיף שבשנים המעצבות תרמו הפיצויים האישיים להאצת התנועה כלפי מעלה של תקרת האשכנזים ולהאצת התנועה כלפי מטה של רצפת המזרחים.

²⁶ הלמ"ס 2004ב. עם זאת, לטענת ינון כהן (1998), נתוני הלמ"ס אינם מדויקים. לדבריו, בין השנים 1975 ל-1995 הורע מצבם של המזרחים בני הדור השני לעומת האשכנזים בני הדור השני ככעשרה אחוזים בחלוקת ההכנסות. הפערים ברכישת תואר ראשון נותרו גם הם באותו יחס, כלומר לא חל שינוי לטובה.

6. במקום סיכום

האם התהליכים ארוכי הטווח שהיו כרוכים בפיצויים האישיים לניצולי השואה, ועוד יותר מזה, מקומה של השואה בעיצוב הזהות היהודית-ישראלית, הותירו עקבות על רבדיו השונים של השיח האתני בישראל? האם אפשר בכלל לדבר על "השיח העדתי" או על "השיח המזרחי" על השואה? התשובות לשאלות אלו מורכבות ולעתים רצופות סתירות. דומני שאין מנוס מלקבוע שתהליכים אלו אכן השפיעו. השואה והשלכותיה הפכו לנקודת ציון משמעותית בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ובכלל זה גם בזיכרון הקולקטיבי של המזרחים. היה זה אירוע היסטורי מעצב כלל-יהודי, ועם זאת הוא משמש גם אמת מידה לאומית עם גוון אירופי-אוריינטליסטי. אולם היה גם אפקט נוסף, שלא נרשם בשיח של פוליטיקת הזהויות ובשיח הפוסטקולוניאלי המזרחי בעשור האחרון. ניתן למצוא לו עקבות מרתקים במה שניתן לכנות "שיח מזרחי ספונטני". חלחולו נבלם בעיקר בגלל מחסום "התקינות הפוליטית" של פוליטיקת הזהויות, אולם בשוליים גם מחסום זה נפרץ וניתן לאתר את עקבות השפעותיו. בכוונתי להצביע בקצרה על עקבותיו של מה שניתן לכנות "שיח מזרחי על השואה".

הסוגיה העדתית עלתה בישראל באופן דרמטי בשלב מוקדם למדי, שנים ספורות לאחר שהסתיים גל העליות המוניות. ביולי 1959 התרחשו בחיפה "אירועי ואדי סאליב",²⁷ שהצטיירו ככישלון של קליטת העלייה. בעקבות האירועים החליטה הממשלה להקים ועדת חקירה ממלכתית בראשות השופט המחוזי משה עציוני, לימים שופט בית המשפט העליון. בין העדים שהופיעו בפני ועדת החקירה היה גם דוד בן הרוש, שעמד בראש ההפגנות בוואדי סאליב. בעדותו בפני ועדת החקירה הוא האשים את הממסד במדיניות של אפליה כלפי העולים מארצות המזרח והצביע על הטבות שהוענקו לעולי אירופה. בהקשר זה הזכיר בן הרוש את הפיצויים האישיים לניצולי השואה, שהחלו מגיעים בעקבות חקיקת הפיצויים הגרמנית. היתה זו הפעם הראשונה בשיח הציבורי שמישהו נגע בנקודה רגישה זו. בן הרוש הצביע על הפיצויים האישיים כעל אחד הגורמים לפערים העדתיים בישראל. דבריו נותרו חבוים בפרוטוקולים של ועדת החקירה הממלכתית על אירועי ואדי סאליב,²⁸ ולא קיבלו ביטוי של ממש בשיח המזרחי שהתפתח בישראל. עניין הפיצויים האישיים לא העסיק את "הפנתרים השחורים" 12 שנים לאחר אירועי ואדי סאליב, וגם לא את התנועות תמ"י וש"ס; הקשת הדמוקרטית המזרחית עסקה בסוגיה, אם כי רק בשוליים (ראו על כך בהמשך).

²⁷ אני מודע לכך שהתפיסה שלפיה ראשית הצירים של המחאה המזרחית החלה בוואדי סאליב נתונה במחלוקת, כפי שמשקף בספר מזרחים בישראל (חבר, שנהב ומוצפי-האלר 2002). אף על פי כן, אני מבקש לסמן כאן את ואדי סאליב כאירוע קאנוני בסדרת המחאות של המאבק המזרחי.

²⁸ גנוך המדינה: ועדת חקירה של אירועי ואדי סאליב, עדותו של דוד בן הרוש ב-26.7.1997, תיק 7253/1, עמ' 16. אני מודה ליפעת וייס על שהפנתה את תשומת לבי לעדותו של בן הרוש ולמאמרה, ראו Weiss 2005.

בשנים האחרונות התרחב השיח האתני בישראל אל מעבר להיבטים הכלכליים והחומריים. מעבר לעיסוק בשאלות מעמדיות, החל שיח זה לעסוק גם בשאלות של תרבות, פוליטיקה של גבולות אתניים והבניית זהויות. עם דחיקתה של תפיסת "כור ההיתוך" וגיבוש התפיסה הרב-תרבותית (ראו יונה 2005) הפך השיוך לקבוצות המוצא בחברה בישראל לשרשרת רב-דורית – מה שמסביר את התופעה שדווקא בני הדור השני והמשכיל של המזרחים מבקשים לעצב את השיח האתני בישראל.

בעיקרו של דבר נותר הדיון בשואה מחוץ לסדר היום המזרחי. ביטוי לעמדה זו השמיע הסופר סמי מיכאל, שהעיד פעם על עצמו שהראשונים שהזדהה עמם כשהגיע לארץ כעולה היו ניצולי השואה. לדבריו, המזרחים אימצו את יחסם לשואה דרך התודעה היהודית-ישראלית: "השואה היא 'שואתנו' בדיוק כמו שהיא 'שואתם' של יהודי אירופה" (מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל 2000). ברוח דומה כתב המשורר אמנון שמוש באחד משיריו: "נולדנו באותה שנה אנה פרנק ואני...".²⁹ גם הסופר אלי עמיר טיפל ביצירותיו במפגש עם ניצולי השואה בדרך דומה. סוג זה של התייחסות, ברוח "השואה היא שואתנו", אפיינה יוצרים מזרחים לא רק בתחום הספרות. ויקי שירן ז"ל, בהקרנת הבכורה של סרטה התייעודי על גורל הילדים בשואה, הסבירה כי יצרה את הסרט מתוך החלטה אישית מודעת שנועדה להדגיש שהשואה שייכת לכולנו. כאמנית מזרחית מוצהרת, היא בחרה לעסוק בשואה. עם זאת, בשיח המזרחי על השואה ניתן להבחין גם באמביוולנטיות, שהצביע עליה יהודה שנהב (2003, 154–155; ראו גם קסנר ורוני 2004). מצד אחד, ישנו רצון עמוק ליטול חלק ב"דת האזרחית" הישראלית, שהשואה היא הנדבך המרכזי בה. רצון זה מביא מזרחים רבים לאמץ את הפריזמה האירופית ואף להשקיף ממנה על עברם שלהם. מצד אחר, ישנו רצון לפתח שיח עצמאי, שהשואה אינה עומדת במרכזו. יש מי שהרחיקו לכת עוד יותר בטענת ההתבדלות. כך למשל, מנהיג ש"ס, הרב עובדיה יוסף, כחלק מן המאמץ הדתי והתיאולוגי להתמודד עם השואה, הציג את ה"שואה כעונש על האשכנזים...". לאמור, האשכנזים "נענשו" משום שהתרחקו מאמונה "אמיתית".³⁰ אני מניח שבשל מעמדו המיוחד של הרב יוסף, גישתו התיאולוגית ביחס לשואה השפיעה על השיח בחוגים החרדיים המזרחיים. אבל גם אצל כמה משכילים מזרחים צעירים הותיר שיח השואה, כפי שעוצב בצעירותם בבית ספר, חותם שמקורו עדתי. שיח מזרחי זה מגלה לעתים חשש שמא עיסוק יתר בשואה עלול להדיר את המזרחים מן השיח הציבורי, כשהשואה משמשת מעין סרגל מוסרי עליון למדידת תוקפנות ומפתח לחלוקת הטבות חומריות וסמליות.

העיתונאי שאול ביבי סיפר, שכתלמיד תיכון התמודד עם הרצון למחות על הבעייתיות שהציבה בפניו השואה: "קשה לצאת במחאה בוטה נגד האשכנזים, שזאת היתה ההיסטוריה של המאה שנה האחרונות שלהם. את המהפכה [המזרחית] היינו צריכים לעשות עם פינצטה,

29 פורסם לראשונה בדבר, 2.1.1981.

30 ראו ידיעות אחרונות, 7.8.2000; הארץ, 15.8.2000.

כי כאשר... עומד [ממול] אדם שהוא ניצול שואה אתה לא יכול לצרוח ולהגיד כל העולה על רוחך...". ביבי, אקטיביסט מזרחי, הודה בגילוי לב כי התפתחה אצלו גישה אמביוולנטית כלפי השואה, משום ש"בתור מזרחי אסור היה להגיד כלום כי 'הם רגישים', הם 'עברו את השואה'... בעוד הם (האשכנזים) אינם מוכנים באמת לקחת אחריות על עוולות שעשו...". חיבור זה בין "שואה" ל"אשכנזים" עשוי להתפרש כאילו ניצולי השואה אחראים לעוול של המדינה כלפי המזרחים.³¹

דומני שברוח זו אפשר להבין גם את דבריה של הסופרת רונית מטלון, שהתייחסה ישירות לסוגיית זיכרון השואה בחווייתם של המזרחים:

נוצרה בחברה [בישראל] תופעה של דמגוגיה בזכות השואה. התבטאויות ומעשים שהגיעו לגבהים שלא נודעו, לנו כקורבנות מותר הכל, השואה מקדשת הכל. זה היה המסר. כל זה הוליד אצל המזרחים שלא עברו את השואה את ההרגשה שהם ישראלים ממדרגה שנייה... בכלל, נראה כי בארץ זכר השואה הפך למונופול של האשכנזים, בכספי הפיצויים, ברווחים אחרים שהופקו ממנה, באמצעות תרומות שהיו מגייסים בחו"ל למען הניצולים, משפחותיהם וקהילותיהם. כך המזרחים נדחקו מזיכרון השואה (מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל (2000, 13).

אפיזודה נוספת של השיח האתני בישראל קשורה ישירות לסוגיית הפיצויים לניצולי השואה. בתגובה על עמדת הממסד הפוליטי בישראל, שהציע לקזז את הרכוש שהשאירו היהודים בארצות המזרח עם הרכוש שהשאירו הפליטים הפלסטינים בישראל,³² הציע ב-1999 משה קריף מהקשת הדמוקרטית המזרחית, ש"כספי הפיצויים משווייץ ומגרמניה וקצבות השארים של ניצולי מלחמת העולם השנייה הם שיימסרו לפיצוי הפלסטינים".³³ בהמשך הצדיק קריף את גישתו זו וכתב דברים שמהם השתמע שהפיצויים לניצולי השואה היו בבחינת מותרות למקבליהם והעמידו את ניצולי השואה בישראל אל מול העולים מארצות המזרח. קריף טען שכספי הפיצויים מגרמניה נוצלו בידי ניצולי השואה לביסוס המעמד הכלכלי שלהם ושל בני משפחותיהם, בשעה שהמזרחים שהגיעו לארץ, חסרי רכוש וממון, ריבדו את המעמדות הנמוכים בחברה הישראלית מאז ועד היום. אף על פי שכל אחד משני חלקי הטעון נכון כשלעצמו, מן הצירוף ביניהם משתמע כאילו המזרחים קופחו בגלל ניצולי השואה. ראוי לציין שדברים אלו של קריף עוררו בזמנו ויכוח והסתייגויות גם בקרב ראשי הקשת הדמוקרטית המזרחית וביניהם יהודה שנהב, שגרס כי מדינת ישראל צריכה לפצות את הפליטים הפלסטינים ואין קשר מוסרי בין העוול שנעשה לפליטי 1948 לבין ניצולי השואה. אולם פרשה זו, שהיתה

³¹ מאמר של שרה חניסקי (2004) עסק בסוגיה זו מנקודת מבט אחרת.

³² יהודה שנהב (1998) העלה לראשונה את הנושא לסדר היום הציבורי בעיתון הארץ. ראו גם Shenhav, 1999.

³³ הארץ, 15.7.1999.

שולית לכאורה, שיקפה הד עמום בשיח המזרחי על השואה, לרבות מקומם של הפיצויים בשיח זה.³⁴

האם נרטיב השואה, כפי שהתפתח עד היום על כל גלגוליו, הופך לנרטיב אשכנזי ומאבד את כוחו האוניברסלי, כפי שהציע נתן שניידר בהקשר אחר? האם אלו ניצנים של שיח אתני מסוג חדש? לדעתי, ראוי להשיב על שאלות אלו בדבריו של קובי אוז, מייסד הלהקה הפופולרית "טיפקס" ויליד העיירה שדרות, שאמר בריאיון עיתונאי בהתייחסו לספרו עבריין צעצוע (2002): "שנוריד אחת ולתמיד את האתוס של המסכנות והמקופחות מן השיח הישראלי. כלום, כלום לא יצא מזה. נגמר הספור הזה. עכשיו בואו נבנה פה עתיד ביחד... הספר מראה עד כמה שמוריס בטיטו לעולם לא יהיה יותר מסכן מהשופטת הנריאטה רוזנברג, שהיתה בשואה. לא יעזור לו כלום..."³⁵.

גיבורו של קובי אוז, מוריס בטיטו, לא צריך להיות נחות משום שניצולי השואה קיבלו ומקבלים פיצויים מאוחרים וחלקיים על מה שעבר עליהם ועל מה שנגזל מהם. לניצולי השואה ודאי אין שום אחריות להעמקת הפערים העדתיים או לכך שצמצום הפערים הוא תהליך מייגע ועמוס סתירות. בניגוד לטענה שהפערים העדתיים הם תוצאה של דיכוי אתני-תרבותי ושל אוריינטליזם, אני גורס שהפערים החברתיים בישראל, ובכללם גם הפערים העדתיים, הם תוצאה מובהקת של כלכלת השוק השולטת בכיפה והמערערת את מדינת הרווחה ואת שירותיה. הפתרון לסוגיה האתנית מצוי לדעתי בשיפור ההיבטים המעמדיים.

ביבליוגרפיה

- אוז, קובי, 2002. עבריין צעצוע, קשת, תל-אביב.
 אריאן, אשר, 1967. "הפיצויים האישיים ורישומם על המשק", רבעון לכלכלה, 52.
 בורד, עופר, 2000. "השילומים מגרמניה כגורם משברי בחברה קיבוצית: איחוד הקבוצות והקיבוצים, 1950–1965", דפים לחקר השואה ט"ז: 125–140.
 ביהם, מרים, 1968. אספקטים מוניטריים בפחות 1962, מכון פאלק, ירושלים.
 בנק ישראל, 1959. דוח שנתי ל-1959, בנק ישראל, ירושלים.
 ———, 2003. האינפלציה, המדיניות המוניטרית והתפתחויות בשוקי ההון והכספים: דין וחשבון 2003, בנק ישראל, המחלקה המוניטרית, ירושלים.
 ברודסקי, ג'ני, 2001. ניצולי השואה: מאפיינים וצרכים, ממצאי מחקר נבחרים, ג'וינט, מכון ברוקדייל, ירושלים.

³⁴ קריף לא היה לגמרי מקורי בגישתו זו. חודשים ספורים לפני מכתבו להארץ פרסם קלינטון באיילי, חוקר במכון טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים, מאמר בהראלד טריבין (4.5.1999), ובו הציע, מנקודת מבט אחרת, שיתרת כספי הקרנות של הבנקים השווייצריים ושל החברות הגרמניות, שנועדו לניצולי השואה, יופנו לפליטים פלסטינים.

³⁵ ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 22.11.2002.

- גרונאו, ראובן, 2001. אי־שוויון בישראל: חצי הכוס וחצי הכוס המלאה, נייר עמדה 28, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- הלוי, נדב, ורות קלינוב-מלול, 1975. ההתפתחות הכלכלית של ישראל, אקדמון, ירושלים.
- חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר, 2002. מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- טישור, יצחק, ופני גינור, 1965. השילומים והשפעתם על המשק הישראלי, בנק ישראל, תל-אביב.
- הלמ"ס, 2000. "ניצולי השואה החיים כיום בישראל: פרופיל דמוגרפי", הודעה לעיתונות, 1.5.2000.
- , 2001א. "עולים לפי תקופת עלייה ויבשת מגורים אחרונה", לוח 4.2, שנתון סטטיסטי לישראל 2001, הלמ"ס, ירושלים.
- , 2001ב. "עולים, לפי תקופת העלייה, ארץ לידה וארץ מגורים אחרונה", לוח 4.4, שנתון סטטיסטי לישראל 2001, הלמ"ס, ירושלים.
- , 2004א. תפקוד אישי, כושר ניידות והערכה עצמית בקרב בני 60 ומעלה בישראל: ממצאים מתוך סקר שנערך בשנים 1997–1998, הלמ"ס, ירושלים, <http://www.cbs.gov.il/publications/senior98/contents-hebr.htm>
- , 2004ב. "תלמידים באוניברסיטאות לפי תואר, תחום לימוד, מין, גיל, קבוצת אוכלוסייה, מוצא", לוח 42.8, שנתון סטטיסטי לישראל 2004, הלמ"ס, ירושלים.
- חינסקי, שרה, 2004. "עיניים עצומות לרווחה": על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- יונה, יוסי, 2005. בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- כהן, ינון, 1998. "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1975–1995", סוציולוגיה ישראלית 1: 115–134.
- ליסק, משה, 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור החיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים.
- לנדסברגר, מיכאל, 1967. בדיקת השפעתם של הסדרי הפז"ק והתמ"מ על סך החיסכון של מקבלי הפיצויים האישיים, סקר בנק ישראל מס' 29, בנק ישראל, ירושלים, אוקטובר 1967.
- , 1969. השפעתם של הפיצויים האישיים על הצריכה והחיסכון בישראל, בנק ישראל, מחלקת המחקר, ירושלים, נובמבר 1969.
- מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, 2000. "לאף אחד אין מונופול על השואה: אנשי רוח מזרחים על השואה", מזכר 11 (אוקטובר 2000).
- המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2000. פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל"מעורב ירושלמי", ירושלים.
- נהון, יעקב, 1984. מגמות בתעסוקה: הממד העדתי, 1958–1981, מכון ירושלים לחקר ישראל, 10, ירושלים.
- סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה.

- סיקרון, משה, 1957. העלייה לישראל: 1948 עד 1953, מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל והלמ"ס, ירושלים.
- פטינקין, דן, 1959. המשק הישראלי בעשור הראשון, דין וחשבון רבעי 1957 ו-1958, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.
- פרס, יוחנן, 1976. יחסי עדות בישראל, ספריית הפועלים, תל-אביב.
- קסנר, יוסי, וישראל רונן, 2004. "מחתרת יהודית באלג'יריה, 1940–1942: היסטוריה ופוליטיקה של זיכרון", תיאוריה וביקורת 24 (אביב): 133–161.
- שנהב, יהודה, 1998. "השוד המושלם", מוסף הארץ, 10.4.1998, עמ' 30–31.
- , 2003. היהודים-הערכים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל-אביב.
- Board of Directors, 2001. "Conference on Jewish Material Claims against Germany," Annual Meeting, 17–18 July, 2001, Background Book.
- DellaPergola, Sergio, 2003. "Review of Relevant Demographic Information on World Jewry," Final Report Presented to the International Commission on Holocaust Era Insurance Claims, Jerusalem, November 2003.
- Gribetz, Judah, 2000. "Demographics of Victim or Target Groups," Special Master's Proposed Plan of Allocation and Distribution of Settlement Proceeds, Vol. I of II, United States District Court, Eastern District of New York.
- Shenhav, Yehouda, 1999. "The Jews of Iraq, Zionist Ideology and the Property of the Palestinian Refugees of 1948," *International Journal of Middle East Studies* 31: 605–630.
- Teitelbaum, Raul, 1985. Der Einfluss der bundesdeutschem Restitutionszahlungen auf die soziale Entwicklung Israels. Deutsch-israelischer Arbeitskreis für Frieden im Nahen Osten e. V. Schriften Band 10, Berlin, November 1985.
- Weiss, Yfaat, 2005. "Rückerstattung und Heimkehr," *Aus Politik und Zeitgeschichte* 15: 31–36.

